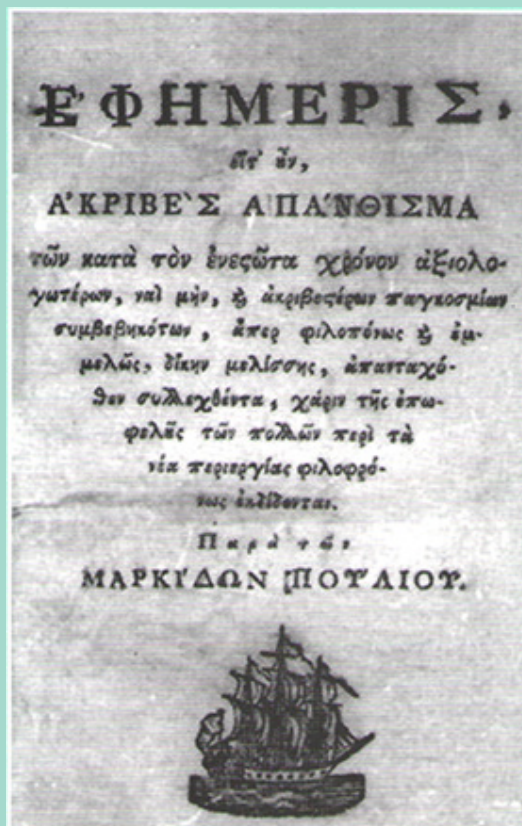

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPANICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

2013

Número 15

SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS
Vitoria-Gasteiz 2013

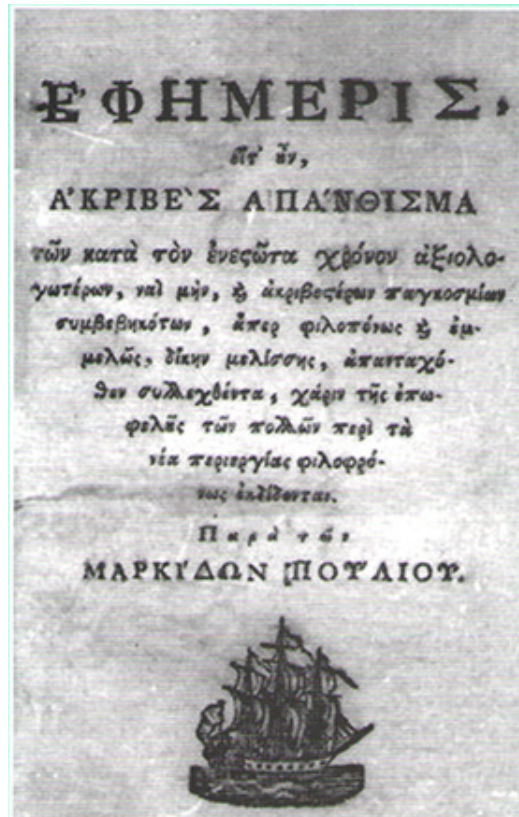
ESTUDIOS NEOGRIEGOS

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPANICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

Número 15

2013

SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS
Vitoria-Gasteiz 2013

ESTUDIOS NEOGRIEGOS: Revista científica de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Título abreviado: *Estud. Neogriegos* – N. 1 (1997) – Granada: Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1997-2001, País Vasco, 2003-2005, Vitoria-Gasteiz, 2009-2013.

Anual

ISSN 1137-7003. Depósito Legal: GR- 82-97

1. Lengua griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 2. Literatura griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 3. Civilización griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas I. Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Publicaciones

807.73/.74 (05) – 877.3/.4 (05) – 008 (495)(05) – 008(495.02)(05)

ESTUDIOS NEOGRIEGOS, publicación científica anual de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, acoge trabajos originales e inéditos en forma de artículos, actualizaciones bibliográficas, reseñas y noticias, relacionados con la Grecia medieval, moderna y contemporánea, preferentemente en los ámbitos artístico, filológico, histórico, lingüístico y de traducción.

Quienes deseen enviar originales para su publicación habrán de ser socios de la SHEN. También podrán publicarse trabajos de miembros de la Sociedad Europea de Estudios Neogriegos.

Estudios Neogriegos se edita una vez al año. El plazo de entrega de originales finaliza el día 30 de septiembre. El Comité editorial acusará recibo de la recepción de los originales y se iniciará el proceso evaluador de los trabajos. Todos los trabajos recibidos serán evaluados por al menos dos especialistas en cada materia. Durante el proceso se mantendrá el anonimato tanto de los evaluadores como de los autores. La aceptación o no del trabajo será comunicada al autor en diciembre. Después, a medida que se avance en la composición de la revista, el autor recibirá las galeras de la compaginación para que las devuelva corregidas en el plazo indicado.

La extensión máxima de los trabajos es de 6000 palabras y tendrán que ir precedidos por el título – en la lengua del artículo y en inglés-, el nombre del autor o autores, y la dirección completa de la institución a la que pertenecen. Todos los artículos incluirán un resumen en la lengua de redacción del artículo y otro en inglés, de un máximo de seis líneas, así como las palabras clave en los mismo idiomas (máximo cinco). Para las reseñas, se recomienda un máximo de 1500 palabras. El número de palabras incluye las notas y la bibliografía utilizada tanto en artículos como en reseñas. La información sobre las normas de publicación se detalla en las páginas finales del volumen.

EQUIPO DE DIRECCIÓN

Directora: Olga Omatos Sáenz (*Universidad del País Vasco*)
Secretaria: Alicia Morales Ortiz (*Universidad de Murcia*)

CONSEJO DE REDACCIÓN

Javier Alonso Aldama (*Universidad del País Vasco*), José Antonio Costa Ideias (*Universidad Nova de Lisboa*), Ernest Marcos Hierro (*Universitat de Barcelona*), Francisco Morcillo Ibáñez (*IES Albacete*), Encarnación Motos Guirao (*Universidad de Granada*), Manuel Serrano Espinosa (*Universidad de Alicante*), Penélope Stavrianopulu (*Universidad Complutense de Madrid*).

CONSEJO ASESOR

Miguel Castillo Didier (*Universidad de Santiago de Chile*), Kostas Dimadis (*Freie Universität Berlin*), José Mª Egea (*Universidad del País Vasco*), Hans Eideneier (*Universität zu Köln-Universität Hamburg*), Παναγιώτης Γιαννόπουλος (*Université Catholique de Louvain*), Γιάννης Χασιώτης (*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*), Ερασμοσθένης Καγωμένος (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Antonio Melero Bellido (*Universidad de Valencia*), Moschos Morfakidis Filactós (*Universidad de Granada*), Constantino Nikas (*Università degli Studi di Napoli "L' Orientale"*) y Kostas Tsiropoulos (*Atenas*).

COMPAGINACIÓN Y CORRECCIÓN: Equipo de dirección

IMPRESIÓN: ALSUR

SUSCRIPCIÓN Y COMPRA: España y América Latina, 35€; Europa, 40€; Norteamérica 40€.

INFORMACIÓN Y CONTACTO: revista@shen.org.es – guerufi@euskalnet.net – <http://www.shen.org.es>

Apartado postal 2.111. E-01006 Vitoria-Gasteiz. España

Esta publicación se ofrece en intercambio con cualquier otra publicación también periódica que tenga parecidos intereses y cobertura. El Equipo de dirección no se responsabiliza de las opiniones de los autores de los trabajos.

SUMARIO

Editorial.....	7
Τα κύρια ονόματα προσώπων και οι ταυτίσεις τους στο <i>Διγενή Ακρίτη</i> (χφ. Escorial): Αναλυτικός πίνακας <i>Major Names of Persons in Digenis Akritis (mss. Escorial): Detailed Index</i> Ιωάννης Κιορίδης.....	9-21
Ιούστος Γλυκός, ένας ποιητής-φάντασμα: το <i>Πένθος θανάτου</i> έργο του Μ. Φαλιέρου <i>Iustos Glykos, a ghost-poet: the Πένθος θανάτου, a work of M. Phalieros</i> Günther S. Henrich.....	23-36
Dos viajeros polacos en la isla de Creta: M. K. Radziwiłł y M. Czermiński <i>Two Polish travelers into the island of Crete: M. K. Radziwiłł and M. Czermiński</i> Manuel Serrano.....	37-64
Estudio de las nacionalidades balcánicas a través de la visión del diplomático español Enrique Dupuy de Lôme <i>Study of the Balkan Nationalities through the Point of View of the Spanish Diplomat Enrique Dupuy de Lôme</i> Dimitris Miguel Morfakidis Motos.....	65-86
Ιστορική παράδοση και πολιτικός ρεαλισμός: Η ελληνική πολιτική εναντί του αρμενικού ζητήματος (1876-1996) <i>Historical tradition and political realism: The Greek policy towards the Armenian question</i> Ιωάννης Κ. Χασιώτης.....	87-131
Βυζαντινισμός και φυλή: Κ. Π. Καβάφης, Τ. Κ. Παπατσώνης, Λίνος Πολίτης <i>Byzantinism and race: C. P. Cavafy, T. K. Papatsonis, Linos Politis</i> Δημήτρης Κόκορης.....	133-144
Canciones y cantores en la <i>Odisea</i> de Kazantzakis <i>Songs and Singers in Kazantzakis' Odyssey</i> Helena González-Vaquerizo.....	145-161
La condición humana en Elytis <i>The human condition in Elytis</i> José Ramón Arana Marcos.....	163-175

Από την αλληλογραφία του Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινού <i>The Correspondence of Antonis Mystakidis Mesebrinos</i> Θεοδόσης Πυλαρινός.....	177-185
Τα τοπόσημα ως δείκτες προσωπικού χρόνου στο λογοτεχνικό έργο του Αντρέα Φραγκιά <i>Landmarks as indicators of personal time in the literary work of Andreas Franghias</i> Άλκηστις Σουλογιάννη.....	187-190
Actualización bibliográfica sobre la filmografía de Michael Cacoyannis <i>Cacoyannis's Filmography: a Bibliographic Update</i> Alejandro Valverde García.....	191-206
Recensiones.....	207
José Soto Chica, <i>Bizancio y los Sasánidas. De la lucha por el Oriente a las conquistas árabes (565-642)</i> (M. I. Cabrera Ramos) - Margarita Vallejo Girvés, <i>Hispania y Bizancio. una relación desconocida</i> (M. I. Cabrera Ramos) - Josep Esquerrà Nonell, <i>Spania (552-624): Límite de la Ecúmene</i> (D. Hernández) - Konstandinos P. Kavafis, <i>Esborranyis i poemes inacabats</i> (E. Marcos) - Eusebi Ayensa, <i>D'una nova llum. Carles Riba i la literatura grega moderna</i> (E. Marcos) - Nikos Kavadias, <i>Li i altres relats</i> (E. Marcos) - Κώστας Κουτσοурέλης, <i>Κ.Π. Καβάφης</i> (Γ. Βαρθαλίτης) - Mitsos Alexandrópulos, <i>Relatos</i> (V. Martínez Cárceles) - Patrick Leigh-Fermor, <i>Roumeli: viajes por el norte de Grecia</i> (A. Morales Ortiz) - Artemis Cooper, <i>Patrick Leigh Fermor</i> (A. Morales Ortiz) - Dolores Payás, <i>Drink time. En compañía de Patrick Leigh Fermor</i> (A. Morales Ortiz).	
Reseñas de Actividades.....	233
Ciclo conferencias <i>Miradas sobre Grecia</i> , Universidad de Murcia (C. Martínez Campillo) - Homenaje Profesora Stavrianopoulou, Universidad Complutense (P. González Serrano) - Congreso SHEN, Valencia (F. Morcillo) - Necrológica Alexiou (M. Serrano) - Presentación revista Frear (V. López Recio) - Presentación Colección Romiosyne (J. J. Tejero) - En recuerdo de Angelopoulos (<i>A. Ντελλής</i>)	

Editorial

Presentamos el número 15 de *Estudios Neogriegos, Revista Científica* correspondiente al año 2013, con un cierto retraso por causas ajenas a nuestra voluntad. Recordemos que la presente revista es el órgano de difusión de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, tiene periodicidad anual y recoge trabajos originales e inéditos en forma de artículos, actualización bibliográfica, reseñas de publicaciones de interés para nuestros estudios y trabajos de investigación relacionados con la Grecia medieval, moderna y contemporánea, en los ámbitos artístico, filológico, histórico, lingüístico y literario. Nuestra revista está abierta tanto a nuestros socios como a aquellos que pertenezcan a alguna otra asociación, así como a profesores invitados cuya participación constituirá sin duda un sello de calidad para la misma. Acogeremos la publicación de trabajos de especialistas en cualquier aspecto del mundo neogriego, que aparecerán publicados en las diversas lenguas de España, y en las lenguas griega e inglesa.

El presente número, recoge once artículos de profesores e investigadores españoles y griegos, así como las numerosas recensiones y reseñas recibidas. El Equipo de Dirección y el Consejo de Redacción de la revista *Estudios Neogriegos* agradecen la participación de los que presentan aquí sus trabajos y el apoyo del Consejo Asesor, sin cuya ayuda no podríamos conseguir que nuestra publicación alcance los objetivos de rigor y calidad que nos hemos propuesto.

El equipo de dirección

Leading article

We here present the number 15 of the *Estudios Neogriegos, Revista Científica*, corresponding to year 2013, with some delay for circumstances which are external to us. We shall remember that this journal is the spreading means for the *Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos* (in English, “Hispanic Society of Neo-Greek Studies”) and is released yearly, gathering original and unpublished works in the form of articles, bibliographic actualization, reviews of interesting publications for our studies and research works related to the medieval, modern and contemporary Greece, in the fields of art, philology, history, linguistics and literature. Our journal is open both to our members and to those who belong to any other association, as well as to invited professors whose participation will constitute, without any doubt, a quality mark for the journal. We will host the publication of works by specialists in any aspect of the neo-Greek world, and they will be published in the different languages of Spain, as well as in Greek and English language.

The current number gathers eleven articles of professors and researchers from Spain and Greece, apart from of course the numerous recensions and reviews received. The Direction Team and the Edition Council of the journal *Estudios Neogriegos* are really thankful about the participation of those people presenting here their works and about the support of the Advisory Council, whose help is essential to make our journal reach the aims of preciseness and quality we have set for ourselves.

The direction team

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ:
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΑΡΜΕΝΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ
(1876-1996)

Ιωάννης Κ. Χασιώτης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Στον Richard Clogg,
a small token of auld acquaintance

Παρά τη δημόσια προβολή της «μακραίωνης ελληνο-αρμενικής φιλίας και αδελφοσύνης» (που αποτυπώνεται κατά κανόνα σε επετειακές ή περιστασιακές εκδηλώσεις), ακόμα και μια πρωτογενής προσέγγιση της εξέλιξης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ιδιαίτερα κατά την εξηκονταετία που πέρασε, αρκεί για να δείξει την ασάφεια και την αμφισημία που χαρακτήριζαν (και, ως ένα βαθμό, εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν) την ελληνική στάση (επίσημη και ημιεπίσημη) έναντι καίριων αρμενικών διπλωματικών και πολιτικών ζητημάτων. Η τακτική αυτή υπαγορεύεται, νομίζω, από την έμμονη φοβία που χαρακτηρίζει κατά παράδοση την ελληνική εξωτερική πολιτική για τις τυχόν απρόβλεπτες προεκτάσεις πολύπλοκων γεωπολιτικών προβλημάτων. Η ελληνική επιφυλακτικότητα μειώθηκε ασφαλώς αισθητά, αλλά δεν έπαψε να υφίσταται, μετά τη δημιουργία των κρίσεων στην Υπερκαυκασία που ακολούθησαν την κατάρρευση του σοβιετικού καθεστώτος, το 1991, και την επακολουθήσασα ανεξαρτησία των πρώην σοβιετικών Δημοκρατιών της περιοχής. Το πρόβλημα π.χ. της κυριαρχίας στο Karabagh (Artsakh) –που έμμεσα τουλάχιστον θα μπορούσε να διασυνδεθεί με την όξυνση ευαισθητων για την ελληνική εξωτερική πολιτική καταστάσεων (π.χ. στο γειτονικό με την Ελλάδα Κοσσυφοπέδιο)– επέβαλε ακόμα πιο μεγάλη εφεκτικότητα στη στάση της Αθήνας έναντι των σχέσεων του Εριβάν με τους γείτονές του, κατά κύριο λόγο βέβαια με την Άγκυρα. Ωστόσο, η φοβία της Αθήνας έναντι των συγχρόνων, θα λέγαμε, εκφάνσεων του Αρμενικού Ζητήματος οφείλεται, πιστεύω, σε μεγάλο βαθμό και στην ελλιπή ενημέρωση της ελληνικής πλευράς γύρω από τις παραμέτρους (παλιές και νέες) του προβλήματος αυτού, οι οποίες, θεωρημένες τουλάχιστον μέσα στην ιστορική τους προοπτική, ενδιαφέρουν άμεσα την Ελλάδα και τον Ελληνισμό. Θα επιχειρήσω να επισημάνω ακριβώς τους παράγοντες και τα ιστορικά εκείνα δεδομένα, που προκαλούσαν άλλοτε την σύγκλιση των ελληνικών και των αρμενικών θέσεων και άλλοτε την απόκλισή τους.

Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα είχαν αρχίσει, με την ενθάρρυνση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κάποιες προσπάθειες για την προσέγγιση δυο εθνοτήτων. Στα 1850 π.χ. ο λόγιος πρώην Οικουμενικός Πατριάρχης (1830-1834) Κωνστάντιος

Α' (1777-1859) εξέδωσε ανώνυμα ένα 55σέλιδο κείμενο με τις επουσιώδεις διαφορές της αρμενικής με την ελληνορθόδοξη Εκκλησία, με σαφή στόχο την «διαλλαγὴν και ἔνωσιν»¹. Δυο χρόνια αργότερα ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γερμανός Δ' (1842-1845, 1852-1853), ο ιδρυτής της Θεολογικής Σχολῆς της Χάλκης, προέτρεπε την ελληνορθόδοξη νεολαία της Κωνσταντινούπολης να μάθει αρμενικά, ὥστε να καταστεί στο ἄμεσο μέλλον ευκολότερη η αλληλοκατανόηση και η εκκλησιαστική και κοινωνική προσέγγιση των δυο εθνοτήτων². Ωστόσο, οι προσπάθειες εκείνες (που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν είχαν τη δέουσα συνέχεια) περιορίστηκαν στον εκκλησιολογικό κυρίως τομέα και, εν πάση περιπτώσει, δεν ενείχαν διακριτό τουλάχιστον πολιτικό χαρακτήρα³. Συνεπώς, η πρώτη σαφῆς πολιτική σύγκλιση των Ελλήνων και των Αρμενίων σημειώθηκε μόλις ξέσπασε η μεγάλη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος του 1876-1878, και συγκεκριμένα, κατά τον χειμῶνα του 1876-1877 στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης (11/23 Δεκεμβρίου 1876-8/20 Ιανουαρίου 1877). Τότε μάλιστα ἄρχισε να απασχολεῖ για πρώτη φορά τους Ἴλληνες και η πολιτική πλευρά του Αρμενικού Ζητήματος.

Η ελληνοαρμενική σύγκλιση, πάντως, ἦταν αρχικά ἔμμεση· αφορούσε στις μάλλον ασυντόνιστες προσπάθειες του Ἑλληνα πρεσβευτῆ στην οθωμανική πρωτεύουσα (1875-1881) Ανδρέα Κουντουριώτη (1820-1895), και των εκπροσώπων της Κρήτης, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης, ἀπὸ τη μια μεριά, και του Αρμενίου πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη Νερσὴ Β' Varzhabetian (1873-1884), ἀπὸ την ἄλλη, να πείσουν τους αντιπροσώπους των ευρωπαϊκῶν Δυνάμεων στη Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης να λάβουν τουλάχιστον υπόψη τα αιτήματά τους για διοικητικές μεταρρυθμίσεις στις επαρχίες της αυτοκρατορίας με χριστιανικούς πληθυσμούς⁴. Οι προσπάθειες εκείνες ἀπέτυχαν, ὅπως ἄλλωστε ἀπέτυχε και η Συνδιάσκεψη⁵. Οι πληρεξούσιοι των ευ-

¹ Ὑπόμνημα περὶ τῆς τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀσυμφωνίας, πονηθέν μὲν ὑπὸ Εὐσεβοῦ τινος, τυπωθέν δὲ ἤδη μετὰ προσθηκῶν καὶ σημειωμάτων, Κωνσταντινούπολη, Τυπ. Ι. Λαζαρίδης, 1850.

² Μανουὴλ Ι. Γεδεών, *Μνεῖα τῶν πρό ἐμοῦ, 1800-1863-1913*, Αθήνα, Τυπ. Τα Χρονικά, 1934, σ. 276-279, ὅπου αναφέρεται ὅτι ἀπὸ την κίνηση εκείνη τελικὰ ἀναδείχτηκε σε αρμενολόγο μόνον ο Δημήτριος Τσολακίδης (βλ. την πιο κάτω σημ. 39).

³ Βλ. π.χ. τη γραμμῆνη το 1866 μελέτη του μητροπολίτη Χίου (1860-1877) Γρηγορίου (Παυλίδη), *Περὶ ἐνώσεως τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Κωνσταντινούπολη*, Τυπ. Αντ. Κορομηλάς, 1871, σελ. 153.

⁴ S. Th. Lascaris, *La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin (1875-1881)*, Παρίσι, Bossard, 1924, σ. 52-53.

⁵ Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσσαλονίκη, Inst. for Balkan Studies, 1975, σ. 83 κ.ε., 91-94.

ρωπαϊκών κυβερνήσεων περιόρισαν μυωπικά τις διαβουλεύσεις τους μόνο στη λύση των ζητημάτων που είχαν προκαλέσει οι πρόσφατες κρίσεις στη Βοσνία, την Ερζεγοβίνη και τη Βουλγαρία⁶.

Και όμως την εποχή ακριβώς εκείνη υπήρχαν Δυτικοευρωπαίοι παρατηρητές στην Κωνσταντινούπολη, που εκτιμούσαν διαφορετικά τα πράγματα: Είναι χαρακτηριστικές οι κρίσεις ενός Βρετανού στρατιωτικού εμπειρογνώμονα, του συνταγματάρχη Robert Home, για το ρόλο που έπρεπε να δοθεί στον ελληνικό και αρμενικό παράγοντα στα συζητούμενα προβλήματα:

Το μεγάλο λάθος [γράφει τον Ιανουάριο του 1877], που κάνει ο κόσμος στην Αγγλία, αλλά και εδώ [στην Κωνσταντινούπολη] –ο λόρδος Salisbury το έχει διαπράξει σε μεγάλο βαθμό– [είναι] να νομίζει ότι τρεις είναι οι λαοί που συμμετέχουν στο παιχνίδι: οι Ρώσοι, οι Αγγλοι και οι Τούρκοι. Τώρα [όμως] η πιο ισχυρή τάξη εδώ είναι οι Έλληνες και μετά από αυτούς οι Αρμένιοι. Οι Έλληνες, ωστόσο, αγνοήθηκαν εντελώς από τον λόρδο Salisbury και τη Συνδιάσκεψη και [γι' αυτό] αντιτάχθηκαν σ' αυτήν με δόντια και με νύχια...⁷.

Στην τελευταία, πάντως, συνεδρία της Συνδιάσκεψης ο Ρώσος πρώτα πληρεξούσιος κόμης Nikolai Pavlovich Ignatiev (1832-1908) και, με τη σειρά του, ο Βρετανός συνάδελφός του, μαρκήσιος Salisbury (1830-1903), έδειξαν κάποιο ενδιαφέρον για τα αιτήματα των δύο εθνότητων. Αλλά το ενδιαφέρον τους αποσκοπούσε περισσότερο στην εξασφάλιση πλεονεκτημάτων στην επικείμενη ρωσοτουρκική σύρραξη: Ο Ignatiev, από το ένα μέρος, επιδίωκε τη συναισθηματική προετοιμασία Ελλήνων και Αρμενίων για την χωρίς ουσιαστικά ανταλλάγματα συνδρομή τους εναντίον της Πύλης· ο Salisbury, από το άλλο, ενδιαφερόταν μόνο να προκαλέσει αντιπερισπασμό στην υστερόβουλη ρωσική πρωτοβουλία και να αποκλείσει την μονοπώληση του «ενδιαφέροντος» για τους δύο λαούς από την Πετρούπολη⁸. Αλλά και η Υψηλή Πύλη είχε επιχειρήσει κάποια «ανοίγματα», αποβλέποντας στον προσεταιρισμό των χριστιανών υπηκόων της εναντίον των Ρώσων. Ωστόσο, μετά τις σφαγές και τις ποικίλες διώξεις του χριστιανικού –κυρίως του αρμενικού πληθυσμού– στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας από τους Κούρδους ατάκτους και τους Κιρκασίους

⁶ Kofos, *ό.π.*, σ. 83 κ.ε.

⁷ Kofos, *ό.π.*, σ. 84 σημ. 2. Ειδικά για την ελληνική αντίδραση πρβλ. B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1937, σ. 244. Ο Robert Arthur Talbot, 3ος μαρκήσιος του Salisbury, ήταν την εποχή αυτή πληρεξούσιος πρέσβης της Μ. Βρετανίας στη Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια υπουργός Εξωτερικών και αντιπρόσωπος της χώρας του στο Συνέδριο του Βερολίνου.

⁸ Kofos, *ό.π.*, σ. 92 κ.ε. Πρβλ. Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδης, «Ο λόρδος Σάλισβουρι και το Ανατολικόν Ζήτημα», *Έργα*, τόμ. 3, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1940, σ. 257-268 (μελέτη του 1904).

πρόσφυγες⁹, οι Έλληνες και οι Αρμένιοι του ιδιότυπου Οθωμανικού Κοινοβουλίου, αλλά και τα δυο Πατριαρχεία τους, αντέδρασαν από κοινού και συντονισμένα την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1877. Η έντονη μάλιστα διαμαρτυρία των Ελλήνων βουλευτών της Κωνσταντινούπολης Βασιλάκη μπέη Σαρακιώτη και Νικολάκη Σουλίδη, στις 14/26 Ιουνίου 1877¹⁰, μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη επίσημη προβολή του Αρμενικού Ζητήματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία¹¹.

Η στάση της κυβέρνησης των Αθηνών στις ενέργειες αυτές δεν έχει ακόμα ερευνηθεί. Ωστόσο, θεωρώ απίθανο οι πρωτοβουλίες εκείνες να αναλήφθηκαν χωρίς την έγκριση τουλάχιστον της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, σε μια εποχή μάλιστα που και ο ελληνικός και ο αρμενικός τύπος της οθωμανικής πρωτεύουσας συγχρόνιζαν τα επιχειρήματά τους για τα γεγονότα αυτά και τις επιπτώσεις τους στο χριστιανικό στοιχείο της Αυτοκρατορίας¹².

Διλήμματα και αντιφατικότητες εμφανίστηκαν μόνο μετά την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (24 Απριλίου 1877). Παρά τις παραπλανητικές πρωτοβουλίες του Ignatiev, η απροθυμία της Πετρούπολης να παράσχει στην Ελλάδα οποιοσδήποτε εγγυήσεις σε περίπτωση εξόδου της στον πόλεμο, και η άρνηση, επίσης, του τσαρικού καθεστώτος να επιτρέψει στις αρμενικές του κτήσεις στην Υπερκαυκασία τη λειτουργία μιας υποτυπώδους διοικητικής αυτονομίας, δεν άφηναν περιθώρια για αυταπάτες¹³. Γι' αυτό και οι δυο εθνότητες της Οθωμανι-

⁹ Christopher J. Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1980, σ. 110-11. Πρβλ. Robert F. Zeidner, «Britain and the Launching of the Armenian Question», *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), σ. 470-471 και σημ. 17.

¹⁰ Οι ημερομηνίες των δυτικών πηγών είναι στο Γρηγοριανό ημερολόγιο, ενώ των «ανατολικών» στο Ιουλιανό ή, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής, και στα δυο συστήματα.

¹¹ Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Παρίσι, M. Riviere, 1907, σ. 291-292· πρβλ. A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana Ill., Univ. of Illinois Press, 1938, σ. 53 σημ. 51, 58-59. Για τα δεινοπαθήματα του ελληνικού πληθυσμού του Πόντου και τις αντιδράσεις του στις ρωσικές νίκες, βλ. Αρτ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος του 1875-1878 και ο απόηχός της στον Πόντο», *Polyptychon. Homenaje a Ioannis Hassiotis*, Γρανάδα, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2008, σ. 491-492, 494 κ.ε. Για τα διλήμματα των Αρμενίων, πρβλ. Arthur Beylerian, «Les origines de la Question Arménienne, du traité de San Stéfano au congrès de Berlin (1878)», *Revue d'histoire diplomatique*, 87/1-2 (1973), σ. 152 κ.ε.

¹² Διάσπαρτες αναφορές στη συνεργασία του Σαρακιώτη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη στο Κοφός, *ό.π.*, σ. 87-78, 230.

¹³ Πρβλ. H. Pasdermajian, *Histoire de l'Arménie, depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne*, Παρίσι, Samuelian, 1949 (3η αναστ. έκδ., Samuelian, 1971), σ. 346-348. Πάντως, η ρωσική πολιτική έναντι των Αρμενίων της Υπερκαυκασίας στη δεκαετία του 1870 ήταν μάλλον

κής Αυτοκρατορίας δεν ενίσχυσαν ουσιαστικά τους ομόθησκους Ρώσους στον πόλεμο. Ο Αρμένιος μάλιστα πατριάρχης Ναρσής με επίσημη δήλωσή του στον Βρετανό πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, στις 26 Απριλίου/8 Μαΐου 1877, δήλωσε ότι το αρμενικό έθνος προτιμούσε οπωσδήποτε την οθωμανική κυριαρχία από την υπαγωγή του στη ρωσική δεσποτεία¹⁴. Την ίδια επιφυλακτικότητα έδειξαν και οι αρμενικοί πληθυσμοί των αναστατωμένων περιοχών του Kars, του Erzerum και του Alashkert (Eleskirt): Στο μεγαλύτερο μέρος τους αρνήθηκαν να πάρουν μέρος στις εχθροπραξίες, παραγνωρίζοντας ακόμα και το ερεθιστικό γεγονός ότι στα ρωσικά στρατεύματα του Καυκάσου όχι μόνο υπηρετούσαν αρκετοί ομοεθνείς τους, αλλά και ότι είχαν και Αρμένιους διοικητές¹⁵. Ωστόσο, η στάση αυτή, όπως αναφέρεται και αλλού, δεν προστάτευε το αρμενικό στοιχείο της ανατολικής Μικράς Ασίας από διώξεις και καταστροφές.

Οι πιέσεις, εξάλλου, και οι προειδοποιητικές απειλές των δυτικών Δυνάμεων στην Αθήνα δεν άφηναν και στην ελληνική «οικουμενική» κυβέρνηση πολλά περιθώρια για τολμηρούς διπλωματικούς ελιγμούς. Ήταν άλλωστε φανερό ότι ο πόλεμος γίνονταν ουσιαστικά για χάρη των σλαβικών λαών της Βαλκανικής, προπάντων των Βουλγάρων, και όχι υπέρ των δικαιωμάτων όλων των χριστιανικών εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, η ελληνική αδράνεια κράτησε, όπως είναι γνωστό, μόνο στην πρώτη φάση των εχθροπραξιών: Όσο τα ρωσικά στρατεύματα καθυστερούσαν στην κάθοδό τους προς τον Αίμο, οι Έλληνες προσδοκούσαν κάποια ανταμοιβή για τη «νομιμοφροσύνη» τους στα κελεύσματα των Βρετανών. Όταν όμως άρχισε απροσδόκητα η ραγδαία ρωσική προέλευση από την Πλέβνα/Pliven (10/22 Δεκεμβρίου 1877) στη Σόφια και από εκεί στην Αδριανούπολη (8/20 Ιανουαρίου 1878), οι αμφιταλαντεύσεις έδωσαν τη θέση τους σε σπασμωδικές κινήσεις: την όψιμη είσοδο στον πόλεμο (12/24 Ιανουαρίου), την εισβολή στη Θεσσαλία και την

χαλαρή, τουλάχιστον έναντι της πνευματικής (κατά βάθος, πολιτικής) τους δράσης, όπως φαίνεται από τα έγγραφα που εξέδωσε ο George A. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889. A Documentary Record*, Costa Mesa, Καλιφόρνια, Mazda Pubs., 1998, σ. 407-409, 433 κ.ε. Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά τη δολοφονία, το 1881, του τσάρου Αλεξάνδρου Β' (1855-1881) και την άνοδο στο ρωσικό θρόνο του Αλεξάνδρου Γ' (1881-1894), που, ανατρέποντας την «πεφωτισμένη» πολιτική του προκατόχου του, εγκαινίασε μια νέα περίοδο αυταρχικού και εκρωσιστικού συγκεντρωτισμού: ## Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917*, Οξφόρδη, Clarendon, 1967, σ. 400 κ.ε.

¹⁴ Sarkissian, *History*, σ. 58-59.

¹⁵ Τη δράση στον πόλεμο αυτόν του σημαντικότερου Αρμένιου στρατιωτικού της εποχής Mikhail Loris-Melikov/Melikian (1826-1888) περιγράφουν οι W. E. D. Allen - Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1953, σ. 111, 117 κ.ε., 141 κ.ε., 163 κ.ε., 189 κ.ε.

άδοξη υπαναχώρηση μετά την αγγελία της ρωσοτουρκικής ανακωχής (31 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου 1878)¹⁶.

Οι ρωσικές νίκες επέβαλαν τελικά αλλαγές και στην ελληνική και στην αρμενική τακτική. Στο συγκεκριμένο αυτό κλίμα το ελληνικό στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που επηρεαζόταν βέβαια από τη στάση του «εθνικού κέντρου», αλλά και από άλλους παράγοντες, στενά συνδεδεμένους με το άμεσο μέλλον του, εμφανίστηκε διχασμένο: Οι Έλληνες της Θράκης και της Κωνσταντινούπολης, έχοντας να αντιμετωπίσουν συγκεκριμένους κινδύνους από τη σλαβική επικράτηση στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, έδειξαν σπάνια προθυμία να ενισχύσουν οικονομικά και ηθικά την Υψηλή Πύλη στην άμυνά της έναντι των Ρώσων εισβολέων¹⁷. Οι συμπατριώτες τους όμως της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, ερεθισμένοι και από το επαναστατικό κλίμα που είχε ήδη αρχίσει να καλλιεργείται εκεί, αλλά και από τα σκληρά μέτρα ασφάλειας που εφαρμόζονταν από τις τοπικές οθωμανικές αρχές, προτίμησαν άλλες δυναμικότερες λύσεις (συμμετοχή σε αντιτουρκικές κινήσεις κλπ.). Ανάλογες ήταν και οι εκδηλώσεις των Κρητικών, προπάντων ύστερα από τις πρώτες αντιδράσεις της ηγεσίας τους (αρχές 1878) για την καταστρατήγηση του οργανικού νόμου του 1868¹⁸. Η στάση των Ελλήνων του Πόντου και γενικότερα του χριστιανικού στοιχείου των ανατολικών επαρχιών της Μικράς Ασίας επηρεάστηκε, όπως ήταν επόμενο, από την έξαψη που προκάλεσαν οι ρωσικές προελάσεις προς τα δυτικά, αλλά και από τις τουρκικές αντεπιθέσεις¹⁹. Η κατάσταση έγινε δραματική μετά την ανακοπή των κοζακικών επιθέσεων στο Bayazit (Doğubeyazit) τον Ιούνιο του 1877 και την έναρξη των επιδρομών Κούρδων και Κιρκασίων ατάκτων στα χριστιανικά χωριά των αναστατωμένων μεθοριακών περιοχών²⁰. Σύμφωνα με περιγραφές του Άγγλου αυτόπτη μάρτυρα Charles Norman, μέσα σε δύο περίπου μήνες, το καλοκαίρι του 1877, αφανίσθηκαν στο οροπέδιο του Alashkert από τις κουρδικές επιδρομές και τις αλληπάλληλες αναγκαστικές μετακινήσεις αμάχων και στρατευμάτων πάνω από εκατόν δέκα χωριά, όλα σχεδόν χριστιανικά (κυρίως αρμενικά)²¹. Κάτω από τις συνθήκες αυτές η ηγεσία των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν δυνατόν παρά να περιοριστεί, στις αρχές Φεβρουαρίου του 1878, σε μερικές ανεπίσημες μόνον επαφές με τους

¹⁶ Kofos, *ό.π.*, σ. 100 κ.ε., 137 κ.ε., 155 κ.ε.

¹⁷ Kofos, *ό.π.*, σ. 32 σημ. 1, 86, 88 σημ. 1, 233 σημ. 2.

¹⁸ Kofos, *ό.π.*, σ. 103 κ.ε., 142 κ.ε.

¹⁹ Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Η κρίση», σ. 495 κ.ε.

²⁰ Allen - Muratoff, *ό.π.*, σ. 134 κ.ε., 148 κ.ε.

²¹ Charles B. Norman, *Armenia and the Campaign of 1877*, Λονδίνο, Cassell, Petter, & Galpin, 1878, σ. 137, 234, 246 κ.ε., 260 κ.ε., 273, 294 κ.ε., 332· πρβλ. Walker, *Armenia*, σ. 110.

Ρώσους στον Άγιο Στέφανο²². Αντίθετα, οι Αρμένιοι κατάφεραν τελικά –ύστερα από την αμφιλεγόμενη συνάντηση της αντιπροσωπείας τους αρχικά με τον Ρώσο στρατηγό Skobelev (1843-1882) και στη συνέχεια και με τον μεγάλο δούκα Νικόλαο Nikolaievich (1831-1891) και τον Ignatiev– να εξασφαλίσουν στο κείμενο της ρωσοτουρκικής Συνθήκης της 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1878 το πολυσυζητημένο άρθρο 16, με το οποίο συνδυαζόταν η εκκένωση των κατακτημένων από τους Ρώσους «αρμενικών επαρχιών» με την εφαρμογή εκμέρους της Πύλης ουσιαστικών διοικητικών μέτρων υπέρ του αρμενικού τους πληθυσμού²³.

Τα γεγονότα αυτά είναι αρκετά γνωστά και δεν χρειάζεται να επαναληφθούν εδώ· ούτε να αναλυθεί με ποιό τρόπο όσα ακολούθησαν ως συνέπειες της Ανατολικής Κρίσης του 1876-1878 (Αγγλοτουρκική Σύμβαση για την Κύπρο, Συνέδριο Βερολίνου), διεθνοποίησαν τελεσίδικα το Αρμενικό Ζήτημα²⁴. Θα πρέπει, πάντως, να υπογραμμιστεί, ότι μερικοί από τους παράγοντες που θα επηρεάσουν στα επόμενα σαράντα χρόνια την ελληνική πολιτική έναντι του αρμενικού εθνικού κινήματος θα πρέπει να αναζητηθούν σε καταστάσεις που ήταν απότοκες των γεγονότων αυτής της δεκαετίας. Με το τέλος, άλλωστε, του ρωσοτουρκικού πολέμου άρχισε και η απόκλιση των εθνικών επιδιώξεων των Ελλήνων (που επιζητούσαν τη ριζική αναθεώρηση των φιλοβουλγαρικών όρων της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου) και των Αρμενίων (που πάσχιζαν να εξασφαλίσουν την κατοχύρωση του άρθρου της 16)²⁵. Πάντως, αυτό δεν εμπόδισε να πραγματοποιηθεί, στις παραμονές του Συνεδρίου του Βερολίνου, μια ακόμα ελληνοαρμενική προσέγγιση, τη φορά αυτή έξω από τα όρια της οθωμανικής επικράτειας: Πρόκειται για κοινές προσπάθειες ηθικής τουλάχιστον αλληλοϋποστήριξης εκμέρους της ελληνικής και της αρμενικής κοινότητας του Manchester και του Λονδίνου, που έγιναν το Μάιο του 1878 και στις οποίες πρωτοστάτησαν, από αρμενικής πλευράς, ο αρχηγός της αρμενικής αντιπροσωπείας στο Βερολίνο και άλλοτε Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης

²² Kofos, *ό.π.*, σ. 189-90.

²³ Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, τόμ. 3, Παρίσι, F. Pichon, 1902, σ. 516-517. Πρβλ. Bournoutian, *Russia*, σ. 443, αριθ. 438, και Beylerian, «Les origines», σ. 157-159.

²⁴ Sarkissian, *History*, σ. 76, Zeidner, *ό.π.*, σ. 473-474 και σημ. 22-23, Pascual C. Ohanian, *La cuestión armenia y las relaciones internacionales*, τόμ. 1, Buenos Aires, Academia Nacional de Ciencias de la República de Armenia, 1975, σ. 223 κ.ε., Richard G. Hovannisian, «The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914», *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, επιμ. Richard Hovannisian, τόμ. 2, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1997, σ. 206-212. Πρβλ. Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Princeton NJ, The Gomidas Institute, 2003, σ. 73 κ.ε., 84 κ.ε., 114 κ.ε.

²⁵ Kofos, *ό.π.*, 191 κ.ε., και Beylerian, *ό.π.*, 161 κ.ε.

(1869-1873) Mkrtych Khrimian «Hairik» (1820-1907), ο ελληνομαθής δημοσιολόγος Minas Tcheraz (1852-1929) και ο εκπρόσωπος της αρμενικής κοινότητας C. H. Parazian, και, από ελληνικής, ο πρόεδρος του Ελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου Αντόνιος Ράλλης (1812-82) και, το σημαντικότερο, ο Έλληνας επιτετραμμένος στην Μεγ. Βρετανία και μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Συνέδριο του Βερολίνου Ιωάννης Γεννάδιος (1844-1932)²⁶. Στις ομιλίες, που εκφωνήθηκαν από τις γνωστές αυτές προσωπικότητες και που τυπώθηκαν και μοιράστηκαν με τη φροντίδα του «Hellenic Committee» του Λονδίνου, υπάρχουν, πέρα από τις φιλοφρονήσεις, και μερικές ευδιάκριτες αναφορές σε μια ενδεχόμενη μελλοντική πολιτική συνεργασία των δυο στοιχείων στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή²⁷.

Παρά τις ενθουσιώδεις διακηρύξεις, οι πρωτοβουλίες εκείνες για ελληνοαρμενική πολιτική συνεργασία δεν είχαν ουσιαστική συνέχεια· δεν αξιοποιήθηκαν καν στην αμέσως πρώτη ευκαιρία, με έναν υποτυπώδη έστω συντονισμό των ενεργειών των εκπροσώπων των δυο εθνοτήτων στο Βερολίνο. Τόσο η ελληνική αντιπροσωπεία όσο και η αρμενική έδρασαν χωριστά, αποκομίζοντας, ωστόσο, η καθεμιά ανάλογα απογοητευτικά αποτελέσματα. Στις τελικές αποφάσεις του Συνεδρίου, εκτός από το «ατυχές» άρθρο 24 για την Ηπειροθεσσαλία, τα αιτήματα των Ελλήνων της Κρήτης και των Αρμενίων της Μικράς Ασίας για την παραχώρηση διοικητικής αυτονομίας παραπέμπονταν στην αβέβαιη, όπως αποδείχτηκε σύντομα, εφαρμογή των άρθρων 23 και 61 της Συνθήκης (που αφορούσαν αντίστοιχα την Κρήτη και τα «αρμενικά βιλαέτια») από τις καλές προθέσεις της Υψηλής Πύλης και του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1909)²⁸.

Ως τις αρχές της δεκαετίας του 1890 δεν καταγράφηκε, από όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, κάποιο αξιοσημείωτο γεγονός που να δείχνει το ενδιαφέρον της επίσημης Ελλάδας για το Αρμενικό Ζήτημα²⁹. Η Αθήνα, άλλωστε, αγωνιζόταν να

²⁶ Δεν εντόπισα ακόμη διπλωματικές μαρτυρίες για την εκδήλωση εκείνη και ιδιαίτερα τη συμμετοχή του Γενναδίου. Δυστυχώς στην υποδειγματική έκδοση της Λύντιας Τρίχα, *Διπλωματία και πολιτική: Χαρίλαος Τρικούπης - Ιωάννης Γεννάδιος, Αλληλογραφία, 1863-1894*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1991, δεν συμπεριλαμβάνονται γράμματα του Γενναδίου προς τον Τρικούπη της κρίσιμης διετίας 1878-1879.

²⁷ Hellenic Committee of London, fasc. V: *Miscellanea*, no. I: *Greeks and Armenians*, London, s.d. [1878], σ. 1-8. Σύμφωνα μάλιστα με τον Tcheraz, την εποχή εκείνη όχι μόνο «ή αρμενική έπιτροπή έδρεν έν Λονδίνω έγκάρδιον ύποδοχήν έκ μέρους τής έδω ελληνικής κοινότητος, ή όποια μās έκαμε χιλιάς περιποιήσεις», αλλά «καί ό Πατριάρχης σας [πθανόν ο Ιωακείμ Γ΄, 1878-1884] πολύ μās συνεπάθει καί συνεννοείτο εις πολλά ζητήματα μέ τόν ίδικόν μας»: Ακρόπολις, 18 Ιαν. 1896, σ. 5.

²⁸ Kofos, *ό.π.*, σ. 248 κ.ε. Πρβλ. Walker, *ό.π.*, σ. 115 κ.ε.

²⁹ Κάποιες σκέψεις, που έγιναν την άνοιξη του 1890, για τη συνένωση του ελληνικού και του αρμενικού κομιτάτου του Λονδίνου, δεν ευδοκίμησαν: Τρίχα, *Διπλωματία και πολιτική*, σ. 319.

αποσπάσει επιτέλους από την απρόθυμη Υψηλή Πύλη την εφαρμογή των αποφάσεων του Βερολίνου για την παραχώρηση της Θεσσαλίας· και η εκκρεμότητα εκείνη δεν έληξε πριν από το 1882. Ακολούθησε η κρίση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, που προκάλεσε το βουλγαρικό πραξικόπημα στη Φιλιππούπολη το Σεπτέμβριο του 1885³⁰. Από την άλλη μεριά, οι ηγετικές κοινωνικές ομάδες του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν εξαιρετικά δύσπιστες, αν όχι εχθρικές, σε κάθε απόπειρα αλλαγής του status quo στην «Ανατολή», τόσο για λόγους πολιτικούς (που επηρεάζονταν και από τη στάση της Αθήνας) όσο και εξαιτίας των εντυπωσιακών οικονομικών τους επιδόσεων, τόσο μέσα στην επικράτεια του σουλτάνου όσο και στην Ελλάδα και τη Διασπορά³¹.

Ανάλογες βέβαια επιδόσεις είχαν να επιδείξουν και οι Αρμένιοι συμπολίτες τους, τουλάχιστον των μεγάλων αστικών και εμπορικών κέντρων³². Αλλά η εξέλιξη αυτή προκαλούσε συχνότερα φαινόμενα ανταγωνισμού, που εμπόδιζαν τη σύγκλιση. Όταν π.χ. το 1894 οι Αρμένιοι ελευθεροτέκτονες της Κωνσταντινούπολης ζήτησαν τη ένωσή τους με τους Έλληνες, οι τελευταίοι, ακολουθώντας την τακτική που είχε εγκαινιάσει στη δεκαετία του 1870 ο Κλεάνθης Σκαλιέρης (1833-1893;), αρνήθηκαν, προτιμώντας την προσέγγισή τους με τους Οθωμανούς³³. Στο γενικό αυτό κλίμα, η αναδυόμενη αρμενική διάνοηση, τόσο στην οθωμανική όσο και στην τσαρική επικράτεια, αναζητούσε παράλληλα μετά την απογοήτευση του 1878 και άλλες διεξόδους –δυναμικές– στο εθνικό πρόβλημα³⁴.

³⁰ Édouard Driault - Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τόμ. 4, Παρίσι, PUF, 1926, σ. 172 κ.ε., 182-186, 196, 255-256, 270 κ.ε.

³¹ Βλ. τη γενική θεώρηση της Ioanna Pepelasis Minoglou, «Ethnic Minority Groups in International Banking: Greek Diaspora Bankers of Constantinople and Ottoman State Finances, c. 1840-81», *Financial History Review*, 9 (2002), σ. 125-146, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

³² Βλ. τις παρατηρήσεις ενός άριστου γνώστη και των ελληνικών και των αρμενικών οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων στην Κωνσταντινούπολη του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα: Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *Το Αρμενικόν Ζήτημα. Συμβολή εις την διπλωματικήν ιστορίαν*, Αθήνα. Τυπ. Αλεξ. Βιτσικουνάκη, 1924, σ. 10-11.

³³ M. Sükrü Hanioglu, «Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908», *Middle Eastern Studies*, 25/2 (1989), σ. 197 σημ. 53. Τις προσπάθειες ελληνοτουρκικής συνεργασίας μέσω του ελευθεροτεκτονισμού εξέτασε ο Constantin Svolopoulos, «L'initiation de Mourad V à la franc-maçonnerie par Cl. Scalieri: Aux origines du mouvement libéral en Turquie», *Balkan Studies*, 21/2 (1980), σ. 441-457.

³⁴ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley, Univ. of California Press, 1963, σ. 28-29, 67 κ.ε. Πρβλ. Gerard J. Libaridian, «The Changing Armenian Self-Image in the Ottoman Empire; Rayahs and Revolutionaries», *The Armenian Image in History and Literature*, επιμ. Richard G. Hovannissian, Malibu, California, Undena Press, 1981 σ. 155-169.

Στα πολιτικά λοιπόν ζητήματα οι δυο εθνότητες έδειχναν ότι δεν επιθυμούσαν τη συνεργασία. Κάποιες σποραδικές εκδηλώσεις μεμονωμένων ατόμων, που σταχυολόγησα, δεν είχαν ούτε συνοχή ούτε συνέχεια· επιπλέον, ενείχαν περισσότερο φιλολογικό παρά πολιτικό χαρακτήρα, όπως π.χ. ένα φιλαρμενικό επιστολιμαίο άρθρο τού 1888 του Έλληνα πρεσβευτή στο Βερολίνο κατά τη διάρκεια του συνεδρίου Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) στην εφημερίδα *Haiastan* του αρμενο-αγγλικού κομιτάτου του Λονδίνου, στο οποίο ο Έλληνας συγγραφέας και διπλωμάτης υπογράμμιζε τη διασύνδεση της τύχης των κρητικών διεκδικήσεων με τις αρμενικές³⁵. Σε ένα μαχητικό του φυλλάδιο, τυπωμένο στην Αθήνα στα 1880, ο δυναμικός λόγιος και δημοσιογράφος Θωμάς Α. Πασχίδης (1836-1890), μετά από κάποιες ιστορικές συγκρίσεις των κοινών εθνικών προβλημάτων των δύο λαών, καταθέτει τις δικές του (μάλλον ουτοπικές για την εποχή του) ιδέες για τη μελλοντική ελληνο-αρμενική συνεργασία³⁶.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις, που εξέφρασε την ίδια περίπου εποχή ένας έμπειρος Έλληνας διπλωμάτης, ο πρόξενος στις Σέρρες Ναπολέων Μπέτσος. Ο Μπέτσος, που είχε υπηρετήσει λίγα χρόνια πρίν (1876-1881) στην Τραπεζούντα, σε μίαν ενθουσιώδη έκθεσή του προς τους προϊστάμενους του στο υπουργείο Εξωτερικών, προσπάθησε το καλοκαίρι του 1883 να επισύρει την προσοχή της Αθήνας στον δυναμισμό τού ανερχόμενου αρμενικού εθνικού κινήματος, υπογραμμίζοντας, με δυσμενείς για την ελληνορθόδοξη πλευρά παραλληλισμούς, τον σημαντικό ρόλο που είχε αναλάβει στην εξέλιξη αυτή η φωτισμένη ηγεσία της αρμενικής εκκλησίας:

Πενταετίαν περίπου υπηρέτησα εν Τραπεζούντι, εν τῷ βιλαετίῳ τῆς ὁποίας ἱκανοὶ Ἀρμένιοι βιοῦσιν, ἐγνώρισα, ὅσον ἦν μοι δυνατόν, τὸ ἀρμενικὸν στοιχεῖον καὶ πολλάκις ἔλαβον ἀφορμὴν νά λυπηθῶ διὰ τὴν ἐν ἀπιστεῦτῳ κατάπτωσιν κλήρου καὶ λαοῦ ἔθνους δυστυχοῦς, ἔθνους χριστιανικοῦ. Ἀπὸ τοῦ 1878 καὶ κυρίως ἀπὸ τοῦ 1879, ὡς διὰ μαγικῆς ῥάβδου παρετήρει τις μετ' ἀπορίας τὴν ἀρξαμένην ἀλλοίωσιν καὶ μεταβολὴν: Οἱ διεφθαρμένοι καὶ ἐν ταπεινώσει βιώσαντες Ἀρμένιοι ἐπίσκοποι ἤρχισαν νά ἀποβάλλωσιν τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, σχολεῖα, καὶ σχολεῖα εὐσταλῆ καὶ ὅσον ἦν δυνατόν χροιάν ἐθνικὴν ἔχοντα, νά συνιστῶνται, οἱ ἐπίσκοποι νά τοποθετῶνται καταλλήλως, ὁ πρῶην πατριάρχης Κερμιάν [Khrimian] νά δέχεται τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Βάν, καὶ ἐν γένει αὖρα ἐθνικὴ νά ἐπιτινῆ ἐπὶ τοῦ ἀτυχοῦς καὶ ἐν διασπορᾷ καὶ ταπεινώσει διατελοῦντος ἀρμενικοῦ ἔθνους. Πῶς ἢ ἀπότομος μεταβολὴ ἤρξατο καὶ ἐξακολουθεῖ καθ' ἃ φαίνεται; Ὁ λόγος καὶ ἀπλοῦς καὶ γνωστός τυγχάνει: Πνεῦμα ἀποφασιστικὸν καὶ ὠρισμένον ἐν

³⁵ Το κείμενο, με κάποια προσεκτικά σχόλια, αναδημοσιεύτηκε στα ελληνικά από τον συντάκτη του στα *Απομνημονεύματα*, τόμ. 1, Αθήνα, Τύπ. Πυρσός, 1930, σ. 537-538.

³⁶ Θ. Α. Πασχίδης, *Οἱ ἀνατολικοὶ λαοὶ ὡς πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν, ἤτοι οἱ Ἰσραηλίται, οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Μουσουλμάνοι ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ*, Αθήνα, Τυπ. «Ελληνική Ανεξαρτησία», 1880, σ. 26-33.

τῶ ἐν Κωνσταντινούπολει ἀρμενικῷ πατριαρχείῳ ἐκράτησεν εἷς ἀνὴρ, ὁ πατριάρχης Ναρσῆς [ο Varzhabetian], συμπράκτορα καὶ συνεργάτην γενναῖον καὶ ὄξυνούστατον ἔχων τὸν πρῶην πατριάρχην Κερμιάν, ἤρξατο κινεῖν ἔθνος κατακερματισμένον, ἔθνος πανταχόθεν ὑποβλεπόμενον καὶ συντριβόμενον, ἔθνος χαμαὶ κείμενον...³⁷.

Οι επισημάνσεις, ωστόσο, αυτές δεν έβρισκαν τη δέουσα ανταπόκριση στην Αθήνα· δεν φαίνεται μάλιστα να συγκινούσαν και την κοινωνική ηγεσία του ελληνορθόδοξου στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι παράγοντες για το φαινόμενο αυτό ήταν πολλοί και ποικίλοι: Καταρχήν, υπήρχαν οι προαιώνιες θρησκευτικές και εκκλησιαστικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στις δυο κοινότητες, που ανανεώνονταν κάθε φορά που οι Αρμένιοι διαμφισβητούσαν την ελληνορθόδοξη πρωτοκαθερία ή τον έλεγχο στα ιερά καθιδρύματα του Παναγίου Τάφου³⁸. Στη συνέχεια, από τα μέσα κιόλας του 19ου αιώνα, είχε αναδυθεί σε ορισμένα αστικά κέντρα της οθωμανικής επικράτειας, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη και την Τραπεζούντα, και ένας ανομολόγητος οικονομικός ανταγωνισμός των δυο εθνότητων. Και μολονότι οι φανερές ή κρυφές αντιπαραθέσεις αυτές παρατηρούνταν μόνον σε ένα μέρος των εκκλησιαστικών κύκλων και των ενδιαφερόμενων κοινωνικών τάξεων, ωστόσο, δεν έπαυσαν να αναξέουν παλιές προκαταλήψεις και αντιπάθειες ακόμα και στην τόσο κρίσιμη για τους Αρμένιους δεκαετία του 1890· επιπλέον, ο ελληνο-αρμενικός ανταγωνισμός, ιδιαίτερα στον οικονομικό τομέα, επηρέαζε κατά περιόδους και τους προξενικούς και διπλωματικούς εκπροσώπους του ελληνικού βασιλείου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Και οι τελευταίοι με τη σειρά τους διοχέτευαν με τις εκθέσεις τους στην Αθήνα αρνητικές εκτιμήσεις για

³⁷ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Β΄ Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως [στο εξής: ΑΥΕ/ΚΠ], αριθ. 220 και 282 (Σέρρες, Ιούν. 1883). Οι παραλληλισμοί αφορούν τη συμπεριφορά μερικών Ελλήνων εκκλησιαστικών αξιωματούχων στη Μακεδονία· πρβλ. Χρήστος Δ. Καρδάρης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Αλύτρωτος Ελληνισμός μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1996, σ. 217-219, 230 σημ. 14. Πρβλ. άλλες ανάλογες αιτιάσεις του Μπέτσου της ίδιας χρονιάς για τον «οικουμενισμό» (εις βάρος των ελληνικών εθνικών συμφερόντων) του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης (Evangelos Kofos, «Patriarch Joachim II [1878-1884] and the Irredentist Policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies*, 4/2 [1986], σ. 120 σημ. 27), αλλά και του 1894, όταν υπηρετούσε στο προξενείο Μοναστηρίου: ΑΥΕ/Προξενεία Μακεδονίας (Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων), αριθ. 695 (Θεσσαλονίκη, 8 Ιουλ. 1894).

³⁸ Hassiotis, *ό.π.*, σ. 74-77. Τις παλιότερες διενέξεις (για τις οποίες κυκλοφόρησαν αρκετά αντιρρητικά κείμενα), καταγράφει πρόχειρα ο Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία Ιεροσολύμων κατά τους τέσσαρας τελευταίους αιώνας (1517-1900)*, Αθήνα, Τυπ. Π. Δ. Σακελλαρίου, 1900, σ. 174-175, 284 κ.ε., 297-327, 380 κ.ε. passim. Πρβλ. του ίδιου, *Ιστορία της εκκλησίας Ιεροσολύμων*, Ιεροσόλυμα - Αλεξάνδρεια, Τυπ. Πατρ. Αλεξανδρείας, 1910, σ. 650 κ.ε., Μ. Ι. Γεδεών, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των μεταξύ των εκκλησιών σχέσεων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτ. 8, αριθ. 44 (1888), σ. 354-356, και του ίδιου, *Μνεία*, σ. 275-279.

τις προοπτικές που θα είχε για τα ελληνικά οικονομικά συμφέροντα στην «Ανατολή» η πολιτική χειραφέτηση των Αρμενίων³⁹.

Τελικά, χρειάστηκε να ξεσπάσουν τα δραματικά γεγονότα της δεκαετίας του 1890 για να προκληθεί επιτέλους το ενδιαφέρον των ελληνικών κυβερνήσεων. Η αφορμή δόθηκε με την αρμενική διαδήλωση στο Κοντοσκάλι (Kumkari) και την αιματηρή της κατάληξη στις 15/27 Ιουλίου του 1890⁴⁰. Τον Μάιο του 1891 η ελληνική πρεσβεία στην οθωμανική πρωτεύουσα άρχισε να συγκεντρώνει κάπως πιο συστηματικά πληροφορίες για τις ενδεχόμενες επιπτώσεις των αρμενικών κινητοποιήσεων στα ελληνικά συμφέροντα. Δυο σημαντικές προσωπικότητες με ενεργό ανάμιξη στα κοινά της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αλλά και γνώστες των αρμενικών πραγμάτων, ο αρμενομαθής θεολόγος και «πρώτος διαγγελεύς» του Οικουμενικού Πατριαρχείου Δημήτριος Τσολακίδης (Τζολακίδης) και ο άλλοτε βουλευτής της Κωνσταντινούπολης Νικόλαος Σουλίδης έσπευσαν με προθυμία να εφοδιάσουν τον τότε (1889-1902) Έλληνα πρεσβευτή στην οθωμανική πρωτεύουσα Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1837-1903) με αρκετά και ενδιαφέροντα στοιχεία για το αρμενικό εθνικό κίνημα. Ο Τσολακίδης, που ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένος με την οργάνωση του αρμενικού «millet», σε έκθεσή του προς τον Σουλίδη της 17 Μαΐου 1891, έκρινε με ιδιαίτερη αυστηρότητα την άρνηση του ελληνορθόδοξου κλήρου να συνεργαστεί με τον αρμενικό στην αντιμετώπιση των κοινών εθνικών προβλημάτων. Θεωρούσε ότι η έλλειψη συνεννόησης οφειλόταν στην εξοργιστική άγνοια της μιάς πλευράς (κυρίως της ελληνορθόδοξης) για την άλλη· και γι' αυτό πρότεινε δέσμη πέντε μέτρων για τον δραστικό της περιορισμό:

Ἐάν καί ἐν τῷ μεταξύ συνέβησαν ἑκατέρωθεν δυσάρεστα τινά ὑπό ἐξηκριωμένων ἀνθρωπαρίων, ἀποδοτέα ταῦτα εἰς τήν ὑπό τῆς δουλείας προερχομένην ἀποκτήνωσιν καί προπάντων εἰς τήν ἀσύγνωστον συμπεριφοράν πρὸς τοὺς Ἀρμενίους τοῦ ἡμετέρου κλήρου, ὅστις καί μέχρι τῆς σήμερον ἀκόμη, ἐν τισι περιστάσεσιν, ἀπαθῶς, ἀντιχριστιανικῶς καί βαναύσως προσβάλλει τὰ θρησκευτικά συναισθήματα καί τήν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν ἔθνους, ὅπερ τόσον φιλίως καί συμπαθῶς διάκειται πρὸς ἡμᾶς καί καθ' ὅλα

³⁹ Hassiotis, *ό.π.*, σ. 75-76.

⁴⁰ Walker, *ό.π.*, σ. 132-133. Φαίνεται, πάντως, ότι στα επεισόδια συμμετείχε και «une cinquantaine de Grecs, co-habitants avec les Arméniens» (στις ίδιες συνοικίες): από αυτούς δυο (Νικόλας και Δημήτρης) συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν σε φυλάκιση 5 και 15 ετών. Αυτό τουλάχιστον σημειώνεται σε γαλλόφωνο φυλλάδιο που οι οπαδοί του κόμματος Hunchak τύπωσαν ανώνυμα στο τυπογραφείο της αθηναϊκής εφημερίδας Νέα Ιδέα: *La manifestation sanglante du 15 Juillet 1890 à Constantinople et les héros de la Journée. A l'occasion de l'anniversaire*, Αθήνα, Imprimerie des Nouvelles Idées, le 15 Juillet 1891, σ. 7. Πρβλ. εφημ. *Εστία*, 16 Ιουλ. 1895: «Περί τήν ἑσπέραν συνελήφθησαν καί ἔρριφθησαν εἰς τάς φυλακάς πλέον τῶν τριακοσίων, μεταξύ τῶν ὁποίων καί δύο Ἕλληνες μόνον καί μόνον διότι ἐφώναξαν Ζήτω ἡ Ἀρμενία».

ὀρθοδοξωτάτου. Τίς τῶν ἡμετέρων φαρδομανίων θεολόγων ἐμελέτησε καί ἐγνώρισε ἡμῖν τὰ ἀληθῆ δόγματα τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας; ... Ἐπέστη πλέον ὁ καιρός, καθ' ὃν ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες, ἀναγνωρίζοντες τὰ ἐν τῇ ἀληθῇ Ἀνατολῇ ἡμῶν ἔθνικα συμφέροντα καί τήν σημαίαν τῆς ἠθικῆς καί διανοητικῆς ἀναπτύξεως φέροντες, ὀφείλομεν νά ἀσχοληθῶμεν μετὰ ζήλου καί περὶ τήν φίλην ταύτην ἐθνότητα, τήν, μετὰ τόν Ἕλληνα, σπουδαιότατον στοιχεῖον ἐν Ἀνατολῇ ἀποτελοῦσαν καί τὰ αὐτά μεθ' ἡμῶν συμφέροντα ἔχουσαν καί ἀπεκδεχομένην ἐναγωνίως τήν ὥραν καθ' ἣν ὑπὸ τό κράτος ὑγιεστέρων καί φιλανθρωποτέρων ἰδεῶν δυνηθήσεται ἀποσεῖσαι ὅσα αἱ καιρικαί περιπέτειαι καί τὰ ἐπὶ τούτων δεινά ἐπεσώρευσαν...⁴¹

Διαβιβάζοντας ο Σουλίδης το κείμενο του Τσολακίδη στον Μαυροκορδάτο εισηγήθηκε την υιοθέτηση των προτάσεων του Έλληνα αρμενολόγου. Δεν παρέλειψε βέβαια να αναφερθεί και στις δικές του εμπειρίες, αρχικά στις αρνητικές για τους Αρμενίους προκαταλήψεις των συντοπιτών του στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Καππαδοκία, και, στη συνέχεια, στον θετικότερο τρόπο με τον οποίο αντέδρασε το αρμενικό στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (πατριαρχείο, ενορίες, κοινοτικά συμβούλια, τύπος κλπ.) στην πρωτοβουλία του να καταγγείλει το 1877 στο οθωμανικό κοινοβούλιο τους διωγμούς από τους «Καρδούχους» του αρμενικού πληθυσμού. Υπογράμμισε επίσης και την ίδρυση, με πρωτοβουλία του «Παύλου, πατριάρχου ἑλληνοιστοῦ» (του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Bogos Β' Taktanian, 1863-1865), ενός δραστήριου «Ελληνο-αρμενικού Συλλόγου», που διαλύθηκε όμως «τῇ ἐπιμόνῳ ἀπαιτήσῃ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ» (του Mehmed Emin Âli Paşa, μεγάλου βεζίρη στα 1867-1871), και γενικά στις προσπάθειες για τη διατήρηση πνεύματος συνεργασίας «μεταξύ τῶν δύο ἀδελφῶν καί ὁμοιοπαθῶν ἔθνῶν καί Ἐκκλησιῶν»⁴².

⁴¹ Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (Αθήνα), συλλογή αριθ. 146 (Αρχείο Μαυροκορδάτου), φάκ. 67 (στο εξής: AMM/146/67), χ.α. (Φανάρι, 17 Μαΐου 1891). Πρβλ. I. K. Hassiotis, «The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)», *Neo-hellenika*, 4 (Austin, Texas, 1981), σ. 71-72.

⁴² AMM/146/67), χ.α. (Κωνσταντινούπολη, 19 Μαΐου/1 Ιουν. 1891), όπου και η πληροφορία ότι ο Τσολακίδης είχε διδάξει «ἐπὶ πλείστα ἔτη τήν ἑλληνικὴν ἐν τοῖς Ἀρμενικοῖς παιδευτηρίοις», ότι είχε συντάξει «καί γραμματικὴν καί λεξικὸν χάριν τῶν σπουδαζόντων τήν ἑλληνικὴν Ἀρμενίων» και ότι είχε μεταφράσει στα αρμενικά «τά τοῦ αἰοδίου Πατριάρχου Κωνσταντίου τοῦ Α' καί Ἡρακλείας Γρηγορίου περὶ Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας (βλ. τὴν πιο πάνω σημ. 3) καί τὴν τοῦ Πλάτωνος Κατήχησιν» (ενν. τοῦ 1765, ἔργο τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνος Β' [1775-1812]). Μῆρος του μεταφραστικοῦ καί συγγραφικοῦ τοῦ ἔργου για τὴν αρμενικὴ ἐκκλησία και τον εθνικοθηρησκευτικὸ τῆς ρόλο δημοσίευσε στο περιοδικὸ του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*: βλ. π.χ. τόμ. 12 (1892-93), σ. 61-66, τόμ. 14 (1894), σ. 23, 86-88, 94-95, 101-102, 110-112, 118-120, 143-144, 149-150, 166, τόμ. 15 (1895-96), σ. 60-62, 69-71, 86. Ο Τσολακίδης ἐκπύνησε και ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς αρμενικῆς Θεῖας Λειτουργίας (*Ἀκολουθία τῆς Θεῖας Λειτουργίας κατὰ τὰς διατάξεις τῆς Ἀρμενικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολη, Τύποις Ανατολικοῦ Ἀστέρος, 1888, σελ. 87), ἡ οποία, αφοῦ ἐξετάστηκε ἐνδελεχῶς ἀπὸ ἐιδικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ αρμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐγκρίθηκε ἀπὸ τον προκαθήμενὸ

Από την πλευρά του ο Έλληνας πρεσβευτής προσπάθησε να δώσει συνέχεια στις κινήσεις αυτές με σειρά εκθέσεων για το Αρμενικό Ζήτημα προς τους προϊσταμένους του στο υπουργείο Εξωτερικών⁴³. Αλλά, όπως φαίνεται, ούτε τα έγγραφα του Μαυροκορδάτου ούτε και άλλες ανάλογες ενέργειες που έγιναν μερικά χρόνια αργότερα (όταν ξέσπασαν και πολύ πιο δραματικά γεγονότα) βρήκαν τη δέουσα ανταπόκριση στις ελληνικές κυβερνήσεις.

Η αποθαρρυντική στάση της Αθήνας στις αρμενικές εθνικές κινητοποιήσεις δεν θα πρέπει να αποδοθεί μόνο στην αδυναμία της να ασχοληθεί με ένα πρόβλημα που ταλάνιζε –χωρίς ουσιαστικά αποτελέσματα– ακόμα και τις ισχυρές Δυνάμεις της Ευρώπης. Θα πρέπει να ερμηνευτεί με τον συνυπολογισμό και άλλων αρνητικών για τα ελληνικά συμφέροντα πολιτικών παραγόντων. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο –όπως, ως ένα βαθμό, και οι εκφραστές της εξωτερικής πολιτικής της Αθήνας– επηρεαζόταν δυσμενώς και από την προσέγγιση που είχε επιχειρηθεί με επιτυχία, ήδη από τη δεκαετία του 1870, ανάμεσα σε ένα σημαντικό τμήμα των Αρμενίων πατριωτών και τους Βουλγάρους. Από την αρχή κίόλας της Ανατολικής Κρίσης και ιδιαίτερα ύστερα από τις σφαγές στο Batak (1876) ο αρμενικός τύπος της ρωσικής Υπερκαυκασίας καλλιεργούσε –και μάλιστα χωρίς το φόβο της τσαρικής λογοκρισίας– κλίμα συμπάθειας προς τον βουλγαρικό λαό και τους άλλους σλαβικούς λαούς της Βαλκανικής⁴⁴. Πρώτες αποτυπώσεις της προσέγγισης αυτής αποτελούν τα φιλοβουλγαρικά δημοσιεύματα του λογίου γιατρού Minas S. Tutundjian (που κατέφυγε το 1872 και εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Βουλγαρία) και του Mkrtich Portukalian (1848-1921), του εμπνευστή του αρμενικού επαναστατικού κόμματος *Armenakan*⁴⁵.

Η ελληνική καχυποψία έγινε μεγαλύτερη όταν η αρμενοβουλγαρική προσέγγιση συνδυάστηκε με τις βλέψεις της Σόφιας στη Μακεδονία. Αυτό φάνηκε καταρχήν στις συνεννοήσεις ανάμεσα στον Boris Sarafof (1872-1907), της βουλγα-

της Harutiun A' (1885-1888). Μετέφρασε επίσης για λογαριασμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου και το κείμενο του «Αρμενικού Συντάγματος» (Sahmanadrut' iun) του 1853-1863: *Γενικοί Κανονισμοί των εν Κωνσταντινουπόλει Άρμενικών Πατριαρχείων*, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, 1894, σελ. 58.

⁴³ ΑΥΕ/ΚΠ/1895/Αρμενικά, χ.α.

⁴⁴ Hassiotis, «The Greeks», σ. 73 και σημ. 11, 74.

⁴⁵ Βλ. S. V. Ovnianian, *Armiano-bolgarskie istoričeskie sujazi i armianskie kolonii v Bolgarii vo vtoroi polovine XIX veka* (Αρμενο-βουλγαρικές ιστορικές σχέσεις και οι αρμενικές παροικίες στη Βουλγαρία στο β' μισό του 19ου αιώνα), Εριβάν, Izd. An. Arm SSR, 1968, 109 κ.ε., και A. Akop Ulunyan, «Otzvuci na Aprilskoto vastanie v armenkija pecat i v armenskoto nacionalnoosvoboditelno dvizenie» (Η επίδραση της εξέγερσης του Απριλίου στον αρμενικό τύπο και το αρμενικό απελευθερωτικό κίνημα), *Istoričeski Pregled*, 32/1 (1976), σ. 56-66.

ρικής «Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης» (VMRO), και του *Dashnaktsutiun*. Οι κοινές συσκέψεις στη Γενεύη των εκπροσώπων των δυο οργανώσεων υπό την προεδρεία του Simon Tateν και, ακόμα περισσότερο, η στρατιωτική εκπαίδευση Αρμενίων ανταρτών στο βουλγαρικό έδαφος⁴⁶, ήταν σοβαρές περιπτώσεις που δεν ήταν δυνατόν να τις παραβλέψει η ελληνική πλευρά. Και, όπως θα δούμε και πιο κάτω, βάρυναν για αρκετά χρόνια στον τρόπο με τον οποίο ο ελληνικός τουλάχιστον τύπος αντιμετώπιζε το αρμενικό επαναστατικό κίνημα. Οπωσδήποτε η ανησυχία για τις ενδεχόμενες επιπτώσεις που μπορούσε να έχει η διπλωματική διασύνδεση του Αρμενικού με το Μακεδονικό Ζήτημα αποτελούσε ένα δεδομένο που προδιέθετε αρνητικά. Γι' αυτό και ήταν αδιανόητες για τους Έλληνες ορισμένες δημόσιες εκδηλώσεις φιλαρμενικών ευρωπαϊκών οργανώσεων (όπως π.χ. της «Anglo-Armenian Committee» του Λονδίνου ή της «Ligue des Droits de l'Homme» και των Γάλλων σοσιαλιστών), όταν αυτές συνηγορούσαν, παρά τον αντιρωσισμό τους, υπέρ των βουλγαρικών θέσεων στο Μακεδονικό⁴⁷. Ακόμα και εκείνοι που συνεργάζονταν κατά περιόδους στις φεντεραλιστικές κινήσεις για την οθωμανική Ανατολή ή τα Βαλκάνια –όπως π.χ. ο Παύλος Αργυριάδης (1849-1901)–, δεν φαίνεται να συμμετείχαν στις κινήσεις εκείνες, πιθανότατα και εξαιτίας ιδεολογικών διαφορών με τους οργανωτές τους⁴⁸. Οπωσδήποτε, η Αθήνα

⁴⁶ Mikael Varandian, *Hay Heghapokhakan Dashnaktsutiun Patmutiun* (Η ιστορία της Αρμενικής Επαναστατικής Ομοσπονδίας), τόμ. 1, Παρίσι, Navarre, 1932, σ. 259-264. Πρβλ. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, σ. 175, 219 n. 68, 69, και Anahite Ter Minassian, «Le mouvement révolutionnaire arménien, 1890-1903», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 14/4 (1973), σ. 561-562. Οι Duncan M. Perry, «The Macedonian Revolutionary Organization's Armenian Connection», *Armenian Review* [στο εξής: AR], 42/1 (1989), σ. 61-70, και Christophe Chiclet, «Les prodromes du terrorisme moderne: Fedais et komitadjis à l'aube du XXème siècle», *Confluences Méditerranée*, 20 (1996-1997), σ. 25-29, είναι επιφανειακοί στην παρουσίαση της αρμενο-βουλγαρικής στρατιωτικής συνεργασίας.

⁴⁷ Η διασύνδεση των βουλγαρικών εδαφικών διεκδικήσεων στην οθωμανική Μακεδονία με το Αρμενικό Ζήτημα φαίνεται και στα κείμενα του Francis de Pressensé (1853-1914), που εκφωνήθηκαν σε ανοιχτές φιλαρμενικές εκδηλώσεις: βλ. π.χ. *Manifestations franco-anglo-italiennes pour l'Arménie et la Macédoine*, Παρίσι, Société Nouvelle de Librairie & d'Édition, 1904, σ. 27-42, 83-84, 90-94, 314. Γενικά για τη δράση των αρμενόφιλων κύκλων της Γαλλίας πρβλ. *Arménie, une passion française: Le mouvement arménophile en France, 1878-1923*, επιμ. Claire Mouradian κ.ά., Παρίσι, Magellan & Cie/Musée de Montmartre, 2007 (ειδικότερα για τον Pressensé, βλ. σ. 85-90: Rémi Fabre, «Francis de Pressensé et la cause arménienne»).

⁴⁸ Για τον Αργυριάδη, που αρχικά μάλιστα είχε αντιμετωπίσει μάλλον θετικά τη λύση του Μακεδονικού με την αυτονόμηση της ευρύτερης περιοχής στο πλαίσιο της Βαλκανικής Συνομοσπονδίας (για την προώθηση της οποίας συνεργάστηκε και με Αρμενίους σοσιαλιστές), βλ. Λουκής Χασιώτης, «Ένας Έλληνας εμικρές στην πατρίδα των επαναστάσεων: Η δράση του Παύλου Αργυριάδη στο Παρίσι (1871-1900)», *Η Δύση της Ανατολής και η Ανατολή της Δύσης. Μνήμη Έλλης Σκοπετέα*, Θεσσαλονίκη [Παράρτημα 9ου τόμου του περιοδικού *Εγνατία*], University Studio

δεν έβλεπε με καλό μάτι τη σύμπτωματική προβολή από τη Σόφια των απαιτήσεων της για «μεταρρυθμίσεις» στη Μακεδονία και από τους Αρμενίους του σταθερού τους αιτήματος για ανάλογες αυτοδιοικητικές μεταρρυθμίσεις στα «έξι αρμενικά βιλαέτια». Τα σχέδια αυτά, προπάντων όταν συνδυάζονταν και με εξωτερικές παρεμβάσεις, προκαλούσαν αντιδράσεις στις ηγετικές ομάδες των Ελλήνων της Μακεδονίας, της Θράκης και, περισσότερο, της οθωμανικής πρωτεύουσας, που δεν έκρυβαν την ευαισθησία τους στη «σλαβική επιθετικότητα». Δεν είναι συμπτωματικό ότι ακόμα και τον Αύγουστο του 1895, όταν οι διώξεις εναντίον των Αρμενίων ήταν σε πλήρη ανάπτυξη, μερικοί Έλληνες Φαναριώτες που κατείχαν δημόσιες θέσεις, χαρακτήριζαν τις φιλαρμενικές και φιλοβουλγαρικές πρωτοβουλίες των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων ως «επιδημία»:

Ο νέος φίλος ύπουργός [γράφει τον Αύγουστο του 1895 ο πρεσβευτής της Υψηλής Πύλης στις Βρυξέλλες Στέφανος Κ. Καραθεοδωρή], κάλλιστος, άλλ', όπως όλοι οι νέοι, φλεγόμενος υπό ζήλου 'άνωφελοῦς', μᾶς κανονοβολεῖ καθημερινῶς μέ τηλεγραφήματα και μέ έγκυκλίους τῆς έπαράτου άρμενοβουλγαρίτιδος, επιδημίας ὑφ' ἧς πάσχομεν πρό μηνῶν ἅπαντες και ἦτις κατέστη πλέον άφόρητος...⁴⁹

Ο άλλος παράγοντας που εύλογα επηρέαζε την ελληνική πολιτική έναντι των Αρμενίων ήταν βέβαια οι ελληνο-τουρκικές σχέσεις. Όσο οι σχέσεις αυτές βρίσκονταν σε ένταση, το αρμενικό εθνικό κίνημα αντιμετωπιζόταν με συμπάθεια. Αλλά όταν η Αθήνα προσπαθούσε (π.χ. στη δεκαετία του 1880, αλλά και αργότερα) να επιτύχει ένα ειρηνικό *modus vivendi* με την Υψηλή Πύλη, η επίσημη ελληνική στάση έναντι των αρμενικών επαναστατικών πρωτοβουλιών γινόταν επιφυλακτική, αν όχι εχθρική. Κι αυτό επειδή οι Έλληνες δεν επιθυμούσαν «πρώιμες και άκαιρες» ανατροπές στον πολιτικό χάρτη της «Ανατολής» όσο το ελληνικό βασίλειο δεν είχε ακόμα προχωρήσει στον εκσυγχρονισμό της κρατικής μηχανής και στην οικονομική και τη στρατιωτική του αναδιοργάνωση. Αυτό ίσχυσε και για την τακτική που ακολούθησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις έναντι της παρουσίας και της αντιτουρκικής δραστηριότητας του κόμματος *Hunchak*, στην Αθήνα κατά

Press, 2005, σ. 61, 65-66.

⁴⁹ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελλην. Ερευνών (ΕΙΕ/ΚΝΕ), Αρχείο Αλεξάνδρου Στ. Καραθεοδωρή, Α, αριθ. 05/43, Οστάνδη, 4/16 Αυγ. 1895. Η επιστολή του Στεφάνου Κ. Καραθεοδωρή (1834-1908) απευθύνεται στον τότε (1895-1896) «βαλιά» της Κρήτης Αλέξανδρο Καραθεοδωρή (1833-1906). Ο αναφερόμενος πολιτικός ήταν ο Βέλγος υπουργός Εξωτερικών (1892-1895) Henri de Mérode-Westerloo (1858-1908). Για τη φιλαρμενική πολιτική του Βελγίου, βλ. το πολεμικό έργο του Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, Boston, MA., Mariner Books, 1999, σ. 167-168, όπου ο Βέλγος μονάρχης εμφανίζεται πρόθυμος να παρέμβει στρατιωτικά, στέλλοντας στην «Αρμενία» τον κογκολέζικο στρατό του.

τη δεκαετία του 1890. Η στάση αυτή φαίνεται κυρίως κατά τη διάρκεια των δυο τελευταίων πρωθυπουργικών θητειών (Μάιος 1886-Οκτώβριος 1890, Οκτώβριος 1893-Ιανουάριος 1895) του μετριοπαθή και πραγματιστή Χαριλάου Τρικούπη (1832-1896), αλλά, ακόμα, και κατά τη δεύτερη (Οκτώβριος 1890-Φεβρουάριος 1892) και την τρίτη και μοιραία πρωθυπουργία (Μάιος 1895-Μάιος 1897) του Θεοδώρου Δηλιγιάννη (1824-1905). Στην τελευταία μάλιστα περίπτωση βάρυνε ιδιαίτερα και η εξέγερση στην Κρήτη και οι ελπίδες του Έλληνα πρωθυπουργού ότι ο σουλτάνος θα παραχωρούσε –για αντιπερισπασμό στην αρμενική κρίση– τον αναμενόμενο «Οργανικό Νόμο» για τη μεγαλόνησο⁵⁰. Η διασύνδεση, ωστόσο, του Κρητικού με το Αρμενικό Ζήτημα προκάλεσε στην Αθήνα έντονες αντιπαραθέσεις, προπάντων όταν στην εφημερίδα *Πρωΐα*, το επίσημο όργανο του Δηλιγιάννη, με αφορμή την αιματηρή κατάληψη της Οθωμανικής Τράπεζας της Κωνσταντινούπολης από μέλη του Dashnaktsutiun, στις 14/26 Αυγούστου 1896⁵¹, προστέθηκαν (με μεγάλες επιφυλάξεις, είναι αλήθεια) και «η παράτολμος εικασία» ότι

το κίνημα, μελετηθέν και οργανωθέν προ πολλού, υπηγόρευσε αισθήματα ζυλοτυπίας προ τον Λαόν της Κρήτης, διότι είχε γνωσθή υπό των εν Κων/πόλει Αρμενίων ότι αι Ευρωπαϊκαί Δυνάμεις ευμενώς είχαν προς τα αιτήματα των Κρητών, ότι δε ευμενώς εξήταζεν αυτά και η κυρίαρχος Δύναμις [η Υψηλή Πύλη] και ότι επέκειντο οριστικά περί του ζητήματος εκείνου αποφάσεις εν Κων/πόλει, τας αποφάσεις δε ταύτας εσκόπει να ματαιώση ή να αναστείλη το αρμενικόν κίνημα⁵².

Η αναφορά αυτή και γενικά η αρνητική εκτίμηση των γεγονότων της Κωνσταντινούπολης («το τολμηθέν ήτο άφρον και επιβλαβέστατον», «προς τα συμφέροντα του ελληνικού έθνους δεν συνάδει η ανάφλεξις εν τη Ανατολή και αι βίαιαι αλλοιώσεις») προκάλεσε τις αντιδράσεις των αντιπάλων του Δηλιγιάννη. Η *Εστία* έσπευσε να κατηγορήσει τον Έλληνα πολιτικό ότι όχι μόνο απαρνήθηκε την επαναστατική παράδοση της οικογένειάς του, αλλά και ότι δεν εκτίμησε σωστά τη σημασία που θα είχε η δυναμική ελληνοαρμενική πίεση στον σουλτάνο:

⁵⁰ Πρβλ. Hassiotis, «The Greeks», σ. 93 κ.ε., 96-109.

⁵¹ Για τα αιματηρά επεισόδια βλ. Walker, *Armenia*, σ. 164-165.

⁵² *Πρωΐα*, 18 Αυγ. 1896, σ. 1. Οι εκτιμήσεις των σύγχρονων Αρμενίων ιστορικών κινούνται στην αντίθετη πλευρά: Ο Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, Princeton NJ, The Gomidas Institute, 2003, σ. 264, θεωρεί ότι την επέκταση των σφαγών των Αρμενίων τον Αύγ. του 1896 στην Κωνσταντινούπολη την προκάλεσε ο ερεθισμός του μουσουλμανικού στοιχείου από την καθόλου συμπτωματική έκδοση του αυτοκρατορικού ιραδέ, που αφορούσε τις διαπραγματεύσεις για το μελλοντικό καθεστώς της Κρήτης· το ίδιο είχε συμβεί, γράφει (234 κ.ε.) και το 1895 με τη δημοσιοποίηση του ανάλογου σουλτανικού διατάγματος για τις αρμενικές μεταρρυθμίσεις.

Αν κατά το 1821, ότε η Τουρκία ήτο ασυγκρίτως ισχυροτέρα ή σήμερα, ασθενέστερα δε τα υπήκοα φύλα, επεκράτουν τα δόγματα της υπερσωφρονούσης πολιτικής του κ. Δηλιγιάννη, δεν θα είχαν ο κύριος ούτος σήμερα την τιμήν να καλήται πρωθυπουργός της Ελλάδος. Την ιδιότητά του ταύτην αν ενεθυμείτο, δεν θα εκμηκλήριζε τον ιερόν και απεγνωσμένον αγώνα της αρμενικής φυλής και δεν θα καταδίκασεν αυτόν ως κίνημα παράφρον, αναλαμβάνων να καταδικάση εν τη επισήμω ιδιότητί του κίνημα, το οποίον ο ελληνικός λαός ματά θαυμασμού εχαιρέτισεν. Υπάρχει τόση ομοιοπάθεια των δύο φυλών, αρμενικής και ελληνικής, και η τύχη υπό τον κοινόν τύραννον συνδέει τόσον στενώς τα δύο έθνη, ώστε αν εις τα στήθη του νυν πρωθυπουργού της Ελλάδος υπήρχε πολλοστημόριον της ανδρικής τόλμης της ενδόξου οικογενείας του και κόκος πολιτικού νού, απλούν νεύμα της κεφαλής του κ. Δηλιγιάννη θα ήτο επιτακτικώτερον ακουστόν εις τον δεσμώντην του Γιλδίτζ ή όλαι αι απειλαί των Μεγ. Δυνάμεων. Κοινή Ελλήνων και Αρμενίων συνεννόησις, της αρμενικής βόμβας και του ελληνικού εγχειριδίου συναδέλφωσις, θα απέβαινον ακαταμάχητον όπλον εις τολμηράν και μεγαλεπήβολον ελληνικήν κυβέρνησιν, όπως κρατή εν διηνεκεί τρώμω τον ομαδόν δολοφονούντα τους λαούς του απεχθή τύραννον⁵³.

Η έλλειψη δυναμικότητας εκμέρους του ελληνικού εθνικού κέντρου έναντι του αρμενικού εθνικού κινήματος επηρέαζε και τη στάση των Ελλήνων που ζούσαν στο εσωτερικό της οθωμανικής επικράτειας. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των αρμενικών σφαγών του 1894-1896 ο παράγοντας που έπαιζε τον σημαντικότερο ρόλο δεν ήταν βέβαια οι αποτρεπτικές συστάσεις των εκπροσώπων του ελληνικού βασιλείου (που υπήρχαν), αλλά ο γενικός τρόμος που επικράτησε σε ολόκληρο τον χριστιανικό πληθυσμό. Το εύλογο λοιπόν αίσθημα της αυτοπροστασίας ήταν εκείνο που περιόρισε σε μετρημένες περιπτώσεις τις θαρραλέες εκδηλώσεις αυτοθυσίας των Ελλήνων υπέρ των διωκόμενων Αρμενίων⁵⁴. Το γεγονός ότι οι Αρμένιοι (και μάλιστα οι ορθόδοξοι Γρηγοριανοί) βρέθηκαν μόνοι τους στο έλεος των σφαγέων τους, προκάλεσε, όπως ήταν επόμενο, την απογοήτευση των ηγετών του αρμενικού κινήματος, από τους οποίους μάλιστα μερικοί έφτασαν στο σημείο να κατηγορήσουν τους Έλληνες όχι μόνο για έλλειψη συμπαράστασης προς τα θύματα των διώξεων, αλλά και για συνεργασία με τους διώκτες.

Δυστυχώς [δήλωσε το 1896 ο Minas Tcheraz] τῶν ἀδελφῶν Ἑλλήνων ἡ συμπάθεια δέν διετρανώθη καί κατά τās τελευταίας δοκιμασίας μας, όπόταν εἴχομεν περισσότερον ἀνάγκην αὐτῆς... Αἱ τελευταίαι δυστυχίαι μας ἀπέδειξαν ὅτι [οἱ Ἕλληνες] ἔχαιρον διά τὰ δεινά μας. Οἱ Τοῦρκοι χαίρουν νά βλέπουν ὅτι μισούμεθα καί ὑποδαυλίζουν τὰ μεταξύ

⁵³ *Εστία*, 18 Αυγ. 1896, σ. 1. Πάντως, το καυστικό επίσης για τον Δηλιγιάννη άρθρο του βουλευτή Βόλου Γεωργίου Φιλαρέτου (1848-1929) «Υπέρ των Αρμενίων», που δημοσιεύτηκε στην ίδια *Εστία*, 21 Αυγ. 1896, δεν περιέχει τόσο υπεραισιόδοξες θέσεις για την αποτελεσματικότητα της ελληνοαρμενικής συνεργασίας.

⁵⁴ Hassiotis, *ό.π.*, σ. 79, 82-83.

μας μίση. Τώρα κολακεύουν τούς Έλληνας και τούς έρεθίζουν έναντίον μας. Έτσι μᾶς χωρίζουν και μᾶς ἀδυνατίζουν· αὐριον, ἂν τύχη τίποτε, θά ἔλθῃ και ἡ σειρά σας, και θά σᾶς σφάζουν και σᾶς μέ ὄσσην και ἡμάς τώρα χαράν. Κατεθλίβημεν δέ ἰδόντες εἰς πολλά μέρη τούς Έλληνας νά συμμαχοῦν μέ τούς Τοῦρκους και νά χρησιμεύουν ὡς καταδόται. Εἰς τήν Τραπεζοῦντα ἠρνήθησαν νά δώσουν ἄσυλον εἰς τούς Αἰμενίους, τούς ὁποίους και παρέδιδαν εἰς τήν αἰμοδιψίαν τῶν Ὀθωμανῶν⁵⁵.

Παρ' όλα αυτά, η «συμπτωματική» έκρηξη και του αρμενικού και του κρητικού ζητήματος στη δεκαετία του 1890 δεν ήταν δυνατόν να μην φέρει κοντά μερικά ηγετικά στελέχη και των δυο κινήματων. Οι ελάχιστες σωζόμενες πληροφορίες (που, ας σημειωθεί, ήταν σε γνώση και των ελληνικών αρχών) κάνουν λόγο για συνεργασία των αντίστοιχων «κομιτάτων» στον τομέα του σχεδιασμού και του συντονισμού των αντιτουρκικών ενεργειών τους⁵⁶. Έχουμε μάλιστα και μερικές μάλλον ασαφείς μαρτυρίες για ελληνο-αρμενική συνεργασία και στο Μακεδονικό (αυτή τη φορά χωρίς τη συγκατάθεση των ελληνικών αρχών)⁵⁷. Η προσέγγιση αυτή θα πρέπει να ερμηνευτεί ασφαλώς με την επιρροή που ασκούσαν (έστω και σε περιφερειακό επίπεδο) συναισθηματικοί λόγοι, που ευνοούσαν κάθε ενέργεια που απέρρευε από ομοθρήσκους και στρεφόταν εναντίον των Οθωμανών⁵⁸. Αυτό φάνηκε κυρίως κατά την εμφανή ανοχή που έδειχναν οι αστυνομικές αρχές της Αττικής στην πολιτική συνεργασία (φανερή και κρυφή) ανάμεσα σε ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας και τους Αρμενίους πατριώτες κατά την ίδια πάντοτε δραματική δεκαετία του 1890. Πιστεύω, ωστόσο, ότι η ανεκτικότητα εκείνη οφειλόταν και στην εντύπωση που κυριαρχούσε στην ελληνική πρωτεύουσα ότι η Μεγάλη Βρετανία (που επηρέαζε οπωσδήποτε την ελληνική πολιτική) αντιμετώπιζε με συμπάθεια ή και υποστήριζε την αρμενική υπόθεση⁵⁹. Οι ελλη-

⁵⁵ «Η Αρμενία των μαρτύρων. Αρμένιοι και Έλληνες», εφημ. *Ακρόπολις*, 18 Ιαν. 1896, σ. 5. Για τη σκληρή για τους Έλληνες και σε πολλά προφητική «συνδιάλεξη» του Tcheraz, βλ. και την πιο πάνω σημ. 27.

⁵⁶ Hassiotis, *ό.π.*, σ. 93, 95-99.

⁵⁷ Hassiotis, *ό.π.*, σ. 106-107.

⁵⁸ Πρβλ. την κατακλείδα άρθρου του Ανδρέα Καρκαβίτσα (1865-1922) για τις σφαγές Αρμενίων στην Τραπεζοῦντα, στην *Εστία* της 30 Σεπτ. 1895: «Τώρα που άρχισε το φιλελεύθερο κίνημα και των Αρμενίων, άρχισαν οι ζηλότυποι τερεμπέδες [derebeyi] και εναντίον αυτών [όπως άλλοτε εναντίον των Ελλήνων] την καταφορά και την αγριότητα... Αδελφικοί λαοί, αδελφικά θα έχουν βέβαια και τα παθήματα».

⁵⁹ Ας σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη κυκλοφόρησαν και κείμενα, που κατηγορούσαν τους Βρετανούς ότι ενθάρρυναν το αρμενικό εθνικό κίνημα για να εξυπηρετήσουν τα δικά τους επεκτατικά σχέδια στην «Ανατολή»: βλ. π.χ. V(icom)te R. des Coursons, *La rébellion arménienne. Son origine, son but*, Παρίσι, Librairie du service central de presse, 1895, σ. 9 κ.ε., 17 κ.ε., όπου και οι ισχυρισμοί ότι ο αγγλικός τύπος άρχισε (από το 1888-1889) να ανακινεί, χρησιμοποιώντας

νικές εφημερίδες τουλάχιστον αντλούσαν μεγάλο μέρος των φιλοαρμενικών τους δημοσιευμάτων από τον αγγλικό τύπο ή από δηλώσεις διακεκριμένων προσωπικοτήτων της Βρετανίας –π.χ. του W. E. Gladstone (1809-1898), που όντας γνωστές για τον φιλελληνισμό τους συνηγορούσαν ταυτόχρονα με ιδιαίτερη θέρμη υπέρ των Αρμενίων⁶⁰.

Η αντιφατικότητα της ελληνικής πολιτικής έναντι του αρμενικού εθνικού κινήματος παρατηρείται ακόμα και μετά το πέρασμα στον 20ό αιώνα. Τον Αύγουστο του 1905, όταν η Ελλάδα είχε ταυτόχρονα δυο ανοιχτά μέτωπα, ένα στη Μακεδονία και ένα στην Κρήτη⁶¹, η εύθραυστη κυβέρνηση (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1905) του Δημητρίου Ράλλη (1844-1921) αντιμετώπισε μια σοβαρή εσωτερική κρίση: την ανακάλυψη εκρηκτικών, βομβών και όπλων, που είχαν μεταφερθεί από τη Μασσαλία στον Πειραιά από μέλη του κόμματος *Dashnaksutiun*, για να διοχετευθούν στη Σμύρνη και το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Όπως ήταν επόμενο, οι αρχές, ανήσυχες από τον μεγάλο θόρυβο που προκάλεσε η αποκάλυψη αυτή, αλλά και από τις ασφυκτικές πιέσεις της Υψηλής Πύλης (που είχε ήδη εντοπίσει και στη Σμύρνη ανάλογες ποσότητες εκρηκτικών)⁶², προχώρησαν σε μαζικές συλλήψεις όλων σχεδόν των Αρμενίων της μικρής τότε παροικίας της Αττικής. Ωστόσο, η ευνοϊκή παρέμβαση διαφόρων φιλελεύθερων προσωπικοτήτων και άλλων αντιπάλων του χαμιτικού αυταρχισμού στην Αθήνα συντέλεσε ώστε να καταπέσει σύντομα ο πυρετός εκείνος της αρμενοφοβίας, και όλοι οι κατηγορούμενοι, από «αναρχικοί» και «συνεργάτες των Βουλγάρων κομιτατζήδων» (όπως τους χαρακτήριζε αρχικά μεγάλο τμήμα του ελληνικού τύπου) να ανακηρυχθούν «μάρτυρες της ελευθερίας». Και, ύστερα από μια μάλλον σύντομη δίκη, στις 3-4 Δεκεμβρίου 1905, το κακουργοδικείο της Λαμίας τους αθώωσε πανηγυρικά⁶³.

Βρετανούς πολιτικούς και ποικίλους «agents provocateurs», όχι μόνο το Αρμενικό Ζήτημα, αλλά και το Κρητικό (19-23, 63-64) ή ακόμα και το Μακεδονικό (94, 96-98).

⁶⁰ Kirakossian, *British Diplomacy*, σ. 173 κ.ε., 263 κ.ε. Για τις αντιδράσεις των Βρετανών στις αρμενικές σφαγές του 1894-1896, όπως αυτές καταγράφηκαν στον αγγλικό τύπο, βλ. τη συλλογή του ίδιου, *The Armenian massacres, 1894-1896. British Media Testimony*, Detroit, Wayne State Univ. Press, 2007. Στις συνεχείς παρεμβάσεις του Gladstone αναφέρεται ο Roy Douglas, «Britain and the Armenian Question, 1894-7», *The Historical Journal*, 19/1 (1976), σ. 113-133.

⁶¹ Driault - Lhéritier, *Histoire*, τόμ. 4, σ. 492 κ.ε., 502 κ.ε., 514 κ.ε., 527 κ.ε.

⁶² Βλ. π.χ. το πρωτοσέλιδο αναλυτικό δημοσίευμα της αθηναϊκής εφημ. *Σκρίπ* της 5 Αυγ. 1905, με τίτλο «Ἡ συνωμοσία τῶν Ἀρμενίων εἰς τὴν Σμύρνην».

⁶³ Η υπόθεση καταγράφηκε στα απομνημονεύματα ενός από τους πρωταγωνιστές της: *Hai Hegarokhagan Dashanktsutian ir karasnamiagi artiv* (Για την τεσσαρακοστή επέτειο της Αρμενικής Επαναστατικής Ομοσπονδίας), επιμ. Malkhas [Ardashes Hovsepian], τόμ. 1, Βοστώνη 1931, σ. 386-395. Πρβλ. Garo Kevorkian, «Dasn'evyotu dari hunahai kaghutin het, 1922-1939» (Δεκαεφτά χρόνια με την ελληνο-αρμενική παροικία, 1922-1939), *Amenun Darekirk*, έτ. 7

Η σπασμωδικότητα των ελληνικών αντιδράσεων στην υπόθεση αυτή φαίνεται και στη στάση του τύπου. Αρχικά, οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες ακολούθησαν εμφανώς εχθρική γραμμή, κατηγορώντας με χοντροειδή επιχειρήματα τους Αρμενίους ως συνεργάτες των Βουλγάρων ή ακόμα και των Ρουμάνων (οι ελληνο-ρουμανικές σχέσεις την εποχή εκείνη είχαν επιδεινωθεί εξαιτίας του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος)⁶⁴. Η κατηγορία βέβαια για την αρμενο-βουλγαρική συνεργασία δεν ήταν αδικαιολόγητη· ούτε οφειλόταν μόνο στην στήριξη που είχε προσφέρει η Σόφια στα αρμενικά επαναστατικά κόμματα στη δεκαετία του 1890. Στη σχετικά πρόσφατη βομβιστική επιχείρηση των Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1903 οι πρωτεργάτες τους είχαν προσπαθήσει αρχικά να “αξιολογήσουν” και την πείρα Αρμενίων πυροτεχνουργών⁶⁵. Ορισμένα φύλλα έφτασαν στο σημείο να υποστηρίξουν ότι τα εκρηκτικά προορίζονταν για εντυπωσιακά σαμποτάζ στην Αθήνα: στη Βουλή, τα Ανάκτορα ή ακόμα και στην Ακρόπολη! Η αντιαρμενική αρθρογραφία μάλιστα έδωσε αφορμές για κάποια μεμονωμένα επεισόδια σε βάρος ανύποπτων Αρμενίων της Αττικής⁶⁶. Παράλληλα, ωστόσο, τροφοδότησε με τις υπερβολές της και τη σάτιρα της εποχής.

*Κι είπαν για τους Αρμένηδες πως σκόπευαν μια μέρα
τ' Ανάκτορα και την Βουλήν να στείλουν στον αέρα,
κι εξ όλων τρομερότερον στον φώτων τον αιώνα
ν' ανατινάξουν ήθελαν κι αυτόν τον Παρθενώνα.*

.....
*Υπάρχει τάχα συμφορά κι αυτής τρομερωτέρα;
Κανένας περιηγητής δεν θά 'ρχετ' εδώ πέρα,
κι από τας Καρνάτιδας καμμιά δεν θ' απομείνη,
για να την κλέψουν φιλικώς φιλέλληνες Εγγίνοι.*

.....
*Σκέψου να λείψη κι η Βουλή μ' εκείνας της τας δράσεις,
και να μην έχης πού να πας την ώρα να περάσης⁶⁷.*

(Βηρυτός 1959), σ. 262-265, και Σαρκής Αγαπατιάν, «Η δίκη των Αρμενίων επαναστατών στη Λαμία», *Αρμενικά*, αριθ. 64 (Ιαν.-Φεβρ. 2010), σ. 27-30.

⁶⁴ Driault - Lhéritier, *ό.π.*, σ. 550-554· πρβλ. Σ. Θ. Λάσκαρις, *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος, 1821-1914*, Αθήνα, Τζάκας-Δελαγραμμάτικας, 1947, σ. 207-208.

⁶⁵ Ιωάννης Μέγας, *Οι “βαρκάρηδες” της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994, 55, 57. Πρβλ. Duncan, Perry, «The Macedonian Revolutionary Organization», 62-65.

⁶⁶ Πρβλ. καυστικό άρθρο της *Εστίας* της 27 Αυγ. 1905.

⁶⁷ Γεωργίου Σουρή «Μπόμπαις αρμενικαίς | πολύ τρομακτικαίς», *Ο Ρωμιός*, 3 Σεπτ., σ. 4. Πρβλ. και τα σύντομα ευθυμογραφικά σημειώματα στην *Εστία* της 26 και 27 Αυγ. 1905 κ.ά.

Ακόμα και οι εφημερίδες που επιχειρήσαν να αναλύσουν το Αρμενικό Ζήτημα, καταδίκαζαν (κατά κανόνα με επιπόλαια επιχειρήματα) το αρμενικό εθνικό κίνημα⁶⁸. Ο συντάκτης π.χ. του σκληρού πρωτοσέλιδου άρθρου στη σοβαρή εφημερίδα *Εμπρός* της 25 Αυγούστου, με τίτλο «Η πολιτική τῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ Ἀρμενικῷ Ζητήματι», αφού πρώτα έψεγε με σφοδρότητα την αστυνομία, γιατί δεν αντιλήφθηκε ότι «ολόκληρα έργοστάσια καί αποθήκαι δυναμίτιδος ἦσαν έγκαθιδρυμένα πρό πολλοῦ εἰς τὰς Ἀθήνας», κατήγγειλε τις ανατρεπτικές τάσεις «τοῦ ἀρμενοβουλγαρικοῦ ἀναρχισμοῦ», για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα έπρεπε κατά την περίοδο εκείνη να αποθαρρύνει κάθε ενέργεια εναντίον της Πύλης:

Ἀλλ' ἐκτός τοῦ ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἔχουσα τοσοῦτον σοβαρά μετά τῆς Τουρκίας συμφέροντα, δέν θα ἠδύνατο νά ἐπιτρέψη ποτέ τήν ἐπί τοῦ ἐδάφους αὐτῆς ἐγκατάστασιν τοιαύτης ἐργασίας, τό ἄμεσον αὐτῆς ἐνδιαφέρον ὑπέρ τῶν ἐν Τουρκία ἑλληνικῶν πληθυσμῶν καί τῆς ἐν αὐτῇ ἡσυχίας καί τάξεως οὐδέποτε θά ἐνέπνεον εἰς αὐτήν τήν ἰδέαν οἰασθήποτε ἀνοχῆς τοῦ προγράμματος τούτου. Ἀπεναντίας μάλιστα, θ' ἀντιδρᾷ κατά τῶν ἀποπειρῶν τούτων ὡς ἐχθρικοτάτων εἰς τόν Ἑλληνισμόν, διότι πᾶσα μείωσις καί πᾶσα βλάβη τῆς Τουρκικῆς Αυτοκρατορίας κατά τήν στιγμὴν ταύτην ἀποτελεῖ σοβαρωτάτην βλάβην τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων⁶⁹.

Ωστόσο, άλλες εφημερίδες, όπως η *Ακρόπολις*, το *Ἄστυ*, η *Μακεδονία* και, κυρίως, η *Εστία* (που κατά την προηγούμενη δεκαετία είχε αναδειχθεί στο κατεξοχήν φιλαρμενικό φύλλο της Αθήνας)⁷⁰, συνηγορούσαν συχνά υπέρ των Αρμενίων, θεωρώντας τις ενέργειές τους αναμενόμενη αντίδραση στην καταπίεσή τους και στις σχετικά πρόσφατες σφαγές τους από το χαμιτικό καθεστώς· επιπλέον, καταδίκαζαν την ανοχή της ελληνικής κυβέρνησης στις προκλητικές παρεμβάσεις της τουρκικής πρεσβείας στις ανακρίσεις. Γι' αυτό και μετά την αίσια λήξη της υπόθεσης, απέδωσαν εύσημα στους δικαστές και τους πολίτες της Λαμίας:

Οἱ κατηγορούμενοι, διότι ἐν Ἀθήναις συνεκέντρωσαν ποσότητα ἐκρηκτικῶν υλῶν καί παρεσκεύαζον κίνημα, τοῦ οὐοίου ἀποκλειστικός σκοπός ἦτο ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς πα-

⁶⁸ *Καιροί*, 26 Αυγ. 1905.

⁶⁹ *Εμπρός*, 25 Αυγ. 1905. Πρβλ. Αγαπατιάν, *ό.π.*, σ. 28. Η θέση αυτή, σε συνδυασμό βέβαια και με άλλους παράγοντες, εξυπηρετούσε σε μεγάλο βαθμό και την ανάπτυξη της ανταρτικής δράσης των Ελλήνων στη Μακεδονία στα 1905-1906: Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1966 (αναστατ. επανέκδοση: Θεσσαλονίκη, Museum of the Macedonian Struggle-Institute for Balkan Studies, 1993), σ. 239, 243-244, 250 κ.ε.

⁷⁰ Πρβλ. Hassiotis, «The Greeks», σ. 88-90.

τρίδος των, ἔπρεπε ν' ἀθωωθοῦν πανηγυρικῶς, δικαζόμενοι ἐν χώρα ἐγγύτατα παρομοίου ἀγῶνος εὐρισκομένη ἀκόμη... Τὸ σφάλμα ἔγκειται μόνον εἰς τὴν ὑπερβολὴν τοῦ καταδιωκτικοῦ ζήλου καὶ εἰς τινὰς λεπτομερεῖας ἐπεμβάσεων ζένων εἰς τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα, οἵτινες ἐπέφερον ζημίας καὶ καταστροφάς εἰς τὰς ἐν Τουρκίᾳ οἰκογενεῖας τῶν προτεργατῶν τούτων τῆς ἀρμενικῆς ιδέας⁷¹.

Επιμέναμε λίγο στην υπόθεση αυτή, επειδή δείχνει με σαφέστερο τρόπο τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε στην Ελλάδα για το Αρμενικό Ζήτημα. Πάντως, οι ελληνικές κυβερνήσεις στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ήταν εξαιρετικά βραχύβιες, για να επιχειρήσουν θεαματικές ανατροπές στην εξωτερική πολιτική της χώρας: τον Ράλλη, που παραιτήθηκε μετά από μια εξαμηνιαία πρωθυπουργία στις 30 Νοεμβρίου 1905, τον διαδέχτηκε ο Γεώργιος Θεοτόκης (1844-1916) στην επίσης αδύνατη, τέταρτη κυβερνητική του θητεία (Δεκέμβριος 1905-Ιούλιος 1909). Συνεπώς, το γεγονός ότι τελικά η περιπέτεια των Αρμενίων πατριωτών του 1905 ἔληξε με την πανηγυρική τους αθώωση στη Λαμία, δεν υποδηλώνει και αλλαγή της αρμενικής πολιτικής της Αθήνας· υπογραμμίζει και πάλι την αντιφατικότητα που χαρακτήριζε τις ελληνικές αντιδράσεις στη δράση των αρμενικών επαναστατικών κομμάτων στην Ελλάδα και κατά τον ύστερο 19ο αιώνα⁷². Και στην περίπτωση λοιπόν του 1905 οι αρχές υποχρεώθηκαν να υποχωρήσουν κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης και ειδικότερα των φιλελεύθερων κύκλων της ελληνικής πρωτεύουσας, που πίστευαν ότι όλοι οι αντίπαλοι του χαμιτικού απολυταρχισμού ἔπρεπε να ενώσουν τις δυνάμεις τους⁷³. Ανάλογο ἄλλωστε κλίμα επικρατούσε και στους οθωμανικούς φιλελεύθερους κύκλους που δρούσαν εξόριστοι στο Εξωτερικό: Σε γραπτό μήνυμα που ἔστειλε το Σεπτέμβριο του 1905 στους Αρμενίους επαναστάτες ο πρίγκιπας Sabaheddin (1877-1948), ο εκφραστής της φιλελεύθερης ομάδας των Νεοτούρκων, αναφέρθηκε και στα γεγονότα του Πειραιά και της Σμύρνης, αποδίδοντάς τα στις απελπισμένες (αλλά αναποτελεσματικές, κατά τη γνώμη του) ενέργειες των Αρμενίων πατριωτών να εκβιάσουν παρέμβαση των Δυνάμεων στη δίκαιη υπόθεσή τους⁷⁴.

⁷¹ *Εστία*, 5 Δεκ. 1905. Ας σημειωθεί ότι στροφή υπέρ των Αρμενίων ἔκαναν και οι εφημερίδες που αρχικά τους κατακεραύνωναν, και μάλιστα πριν από τη δίκη της Λαμίας: βλ. π.χ. ἄρθρο στο *Εμπρός* της 29 Νοεμβρ. 1905 (το υπογράφει ο «Κ.»), πιθανότατα ο εκδότης της εφημερίδας Δημήτριος Καλαποθάκης [1865-1921]). Εκτενές απόσπασμα του άρθρου στον Αγαμπατιάν, ὁ.π.

⁷² Hassiotis, «The Greeks», σ. 87 κ.ε.

⁷³ Malkhas, ὁ.π., 393-394.

⁷⁴ Fesch, *Constantinople*, 384 κ.ε. Για την προσέγγιση του Οθωμανού πρίγκιπα με το αρμενικό επαναστατικό κίνημα, βλ. M. Sukru Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Νέα Υόρκη, Oxford Univ. Press, 2001, σ. 191 κ.ε. passim.

Εξάλλου, και οι Αρμένιοι ανέστειλαν την αντιτουρκική τους δράση όταν οι Νεότουρκοι και το κόμμα τους (*Ittihad ve Teraki*) ήρθαν στην εξουσία. Το *Dashnaksutiun* μάλιστα, η ισχυρότερη τότε αρμενική επαναστατική οργάνωση (αυτή που είχε οργανώσει και τις αποστολές όπλων στη Σμύρνη μέσω του Πειραιά), έσπευσε να συνεργαστεί με το νέο πολλά επαγγελλόμενο καθεστώς, και η στάση αυτή δεν άλλαξε ουσιαστικά ούτε μετά τα νέα αιματηρά πογκρόμ εναντίον των Αρμενίων στα Άδανα τον Απρίλιο του 1909⁷⁵. Η αρμενο-νεοτουρκική συνεργασία, πάντως, προκαλούσε την καχυποψία της ελληνικής πλευράς. Αυτό, ωστόσο, δεν εμπόδισε τους Έλληνες της Κιλικίας να συμπαρασταθούν στα παθήματα των Αρμενίων συντοπιτών τους· εξάλλου, είχε και η ελληνική πλευρά τα δικά της θύματα στα δραματικά εκείνα γεγονότα⁷⁶. Σε Έλληνα, εξάλλου, ανήκει και η πρώτη διεθνής καταγγελία εναντίον των ηθικών αυτουργών των διωγμών, και μάλιστα από έναν εξόριστο παλιό συνεργάτη του νεοτουρκικού κινήματος⁷⁷.

Στο μεταξύ, και η επίσημη ελληνική πολιτική έγινε ακόμα πιο εχθρική έναντι των Νεοτούρκων⁷⁸. Ήδη στα τέλη του 1909 η Αθήνα άρχισε να υποδεικνύει

⁷⁵ Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914*, New Brunswick, N.J., Transaction Publs., 2009, σ. 3 κ.ε., 43 κ.ε., 47 κ.ε., 231 κ.ε. Πρβλ. Roderic H. Davison, «The Armenian Crisis, 1912-1914», *The American Historical Review*, 53/3 (1948), 484-485, και Gaïdz F. Minassian, «Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne à la veille de la Première Guerre mondiale d'après les sources arméniennes», *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, 1 (1995), σ. 45-99, όπου σποραδικές αναφορές και στη στάση των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

⁷⁶ I. K. Hassiotis, «The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-23)», *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*, επιμ. Richard G. Hovannisian, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1992, σ. 132.

⁷⁷ A. Adossides, *Armeniens et Jeunes Turcs: Les massacres de Cilicie*, Παρίσι, P.-V. Stock, 1910 (το βιβλίο γράφτηκε το Δεκέμβριο του 1909). Ο Αναστάσιος Αδοσιδής ταυτίζεται με τον συγγραφέα (με ψευδώνυμο) μιας σκληρής (και πολυμεταφρασμένης) βιογραφίας του Αβδούλ Χαμίτ, όπου καταγγέλλεται χωρίς περιστροφές ο «κόκκινος» σουλτάνος για τις αρμενικές σφαγές του 1894-1896: Georges Dorys, *Abdul-Hamid intime*, 7η έκδ., Παρίσι, P.-V. Stock, 1907 (η 1η έκδ. του 1901), σ. 69, 72-73, 80, 85, 97. Για τις σφαγές του 1909, βλ. το πρώτο μέρος της σύγχρονης έρευνας του Raymond H. Kévorkian, «La Cilicie (1909-1921) des massacres d'Adana au mandat français», *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, 3 (1999) (ολόκληρος ο τόμος). Η μελέτη είναι διαθέσιμη και στο Διαδίκτυο: <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/>

⁷⁸ Στις σχέσεις των δυο πλευρών αναφέρονται οι Α. J. Panayotopoulos, «Early Relations Between Greeks and the Young Turks», *Balkan Studies*, 21 (1980), σ. 87-95, και Catherine Boura, «The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)», *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, επιμ. Dimitri Gondicas - Charles Issawi, Princeton, NJ: The Darwin Press, 1999, σ. 193-206. Πρβλ. Vangelis Kechriotis, «Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or Just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution», *Études Balkaniques*, 41/1 (2005), σ. 51-71.

στους Έλληνες υπηκόους του σουλτάνου να προσεγγίσουν τις άλλες μη τουρκικές εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τον Οκτώβριο μάλιστα του 1910 και σε ολόκληρη τη διάρκεια του 1911 η ελληνο-αρμενική προσέγγιση έγινε πιο επιτακτική και εκφράστηκε με διάφορες ειρηνικές πρωτοβουλίες: με συντονισμένες παραστάσεις των δυο Πατριαρχείων στην Υψηλή Πύλη (για την άρση των στρατολογικών, εκπαιδευτικών και των άλλων μέτρων των Νεοτούρκων που ακύρωναν τα παραδοσιακά προνόμια των millet)⁷⁹, με την έκδοση στην Κωνσταντινούπολη (με ελληνική πρωτοβουλία από τις 23 Δεκεμβρίου 1911/5 Ιανουαρίου 1912) ειδικής γαλλόφωνης εφημερίδας (της *Tribune des Nationalités*) για τα δικαιώματα των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας, με τη συσπείρωση των πολιτικών εκπροσώπων των δυο λαών γύρω από τον ελληνικό «Πολιτικό Σύνδεσμο», και με τον συντονισμό των παρεμβάσεων των Ελλήνων και Αρμενίων βουλευτών στην οθωμανική Βουλή⁸⁰. Είναι ενδεικτική αυτής της αλλαγής του κλίματος η εγκύκλιος που εκδόθηκε από την ελληνική μυστική *Οργάνωσιν Κωνσταντινουπόλεως*, με συστάσεις στους Έλληνες να αφήσουν τις παλαιότερες επιφυλάξεις τους έναντι των Αρμενίων και να επιδιώξουν να ενώσουν μαζί τους τις δυνάμεις τους. Η εγκύκλιος π.χ. αριθ. 3 της 30 Οκτωβρίου 1912 προς τους επικεφαλής των επιμέρους τμημάτων της *Οργανώσεως Κωνσταντινουπόλεως* υπογράμμιζε ότι:

Τό αρμενικόν ἔθνος, τό ὅποῖον οἱ μέν Σλάβοι ἀπειλοῦσι νά ἀπορροφήσωσιν ἐν Ἀσίᾳ, οἱ δέ Τοῦρκοι σφάζουσιν μέν ἐν Ἀσίᾳ, τό ἀνέχονται δέ μόνον ὅταν θέλωσι νά τό χρησιμοποιοῦσιν ὡς ὄργανον ἐν Εὐρώπῃ, μόνον εἰς τό ἐλληνικόν ἔθνος, μετὰ τοῦ ὁποῖου οὐδέν ἀντίθετον ἐθνικόν συμφέρον ἔχει, δύναται νά εὖρη ἀνδρικούς φίλους καί συμμάχους, ἐάν θέλη νά σώσῃ τήν ἐθνικότητά του⁸¹.

Από την άλλη μεριά, το αρμενικό επαναστατικό κόμμα *Huncak*, που είχε, όπως αναφέρθηκε, στενούς δεσμούς με την Αθήνα, στο έβδομο συνέδριό του στην

⁷⁹ Για τη στάση της ελληνορθόδοξης ηγεσίας έναντι των Νεοτούρκων, βλ. Vangelis Kechriotis, «The Modernization of the Empire and the Community ‘Privileges’: Greek Orthodox Responses to the Young Turk Policies», *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, επιμ. Touraj Atabaki, Λονδίνο, I. B. Tauris, 2007, σ. 53-70.

⁸⁰ Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, επιμ. Θάνος Βερέμης – Κατερίνα Μπούρα, Αθήνα/Ιωάννινα, Δωδώνη, 1984, σ. 112-117, 201, 232, 302-304, 329-πρβλ. Νικόλαος Β. Βλάχος, *Ιστορία των κρατών της χερσονήσου του Αίμου, 1908-1914*, τόμ. 1, Αθήνα, ΟΕΣΒ, 1954, σ. 57 κ.ε., 125 κ.ε., 134-137, 192 κ.ε., 202-215.

⁸¹ Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 242. Η αναφορά στη σλαβική απειλή συνδέεται με τις εκρωσιστικές προσπάθειες του τσαρικού καθεστώτος στην Υπερκαυκασία: βλ. Ronald Grigor Suny, «Images of the Armenians in the Russian Empire», *The Armenian Image in History and Literature*, επιμ. R. G. Hovannisian, Malibu, California, Undena Press, 1981, σ. 125-133. Παρ’ όλα αυτά, την ίδια ακριβώς εποχή η Πετρούπολη πίεζε την Υψηλή Πύλη να αποδεχτεί ένα καθαρά ρωσικό σχέδιο μεταρρυθμίσεων στα «αρμενικά βιλαέτια»: Davison, «The Armenian Crisis», σ. 490 κ.ε.

Constanța της Ρουμανίας το Σεπτέμβριο του 1913, αποφάσισε κι αυτό να επιδιώξει συντονισμό της δράσης του με τις αντίστοιχες αλβανικές, αραβικές και ελληνικές εθνικές οργανώσεις⁸².

Ωστόσο, οι μάλλον άτονες εκείνες κινήσεις περιορίστηκαν στην αντιμετώπιση των άμεσων μόνο προβλημάτων, χωρίς να προσβλέπουν σε δυναμικότερη συνεργασία μπροστά στις επερχόμενες θύελλες. Εξάλλου, το «άνοιγμα» των Ελλήνων ήταν αρκετά περιεσκεμμένο προς την αρμενική πλευρά, ίσως επειδή αυτή εξακολουθούσε τη στενή συνεργασία της με τους Βουλγάρους. Αρκετές μάλιστα εκατοντάδες Αρμενίων είχαν ήδη αρχίσει να σταδιοδρομούν στον βουλγαρικό στρατό, με τον οποίο και συνέπραξαν κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο (Οκτώβριος 1912-Μάιος 1913)⁸³. Πάντως, οι Αρμένιοι εθελοντές (μια μονάδα 230 ατόμων), με πρωτοβουλία του διοικητή τους Andranik Toros Ozanian –του αργότερα γνωστού «στρατηγού Andranik» (1865-1927)–, αρνήθηκαν να συμπολεμήσουν με τους Βουλγάρους και κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο (16 Ιουνίου-18 Ιουλίου 1913) εναντίον των ομοθρήσκων τους Ελλήνων και Σέρβων⁸⁴.

Η ελληνο-αρμενική πολιτική συνεργασία φάνηκε επιτέλους να αποκτά κάπως σταθερότερο χαρακτήρα από το 1913 και εξής και στις περιόδους της διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1863-1936). Η εξέλιξη αυτή θα πρέπει να συνδυαστεί με την όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, που άρχισε με αφορμή τις αμφισβητήσεις της ελληνικής κυριαρχίας στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Από τότε οι Νεότουρκοι άρχισαν να εκτοπίζουν μαζικά στο εσωτερικό της Μικρας Ασίας ελληνικούς πληθυσμούς από την Ανατολική Θράκη και τα παράλια της Ιωνίας⁸⁵. Ήταν πια φανερό στους σύγχρονους παρατηρητές ότι το νεοτουρκικό καθεστώς απέβλεπε στον δραστικό εκτουρκισμό της Αυτοκρατορίας με κάθε μέσο. Άλλωστε το ομολογούσαν ακόμα και οι ηγέτες του κινήματος κατά

⁸² Ohanian, *La cuestión armenia*, τόμ. 2 (1982), σ. 332.

⁸³ Αρκετοί από τους Αρμένιους που υπηρετούσαν είτε στον βουλγαρικό είτε και στον οθωμανικό στρατό (αιχμάλωτοι, τραυματίες και λιποτάκτες) αποκλείστηκαν ή παρέμειναν εθελοντικά στη Θεσσαλονίκη μετά την κατάληψή της από τους Έλληνες: Asadur H. Magarian, *Hushakirk Tragio yev Magetonio hai kaghutnerun* (Υπόμνημα για τις αρμενικές παροικίες της Θράκης και της Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη, 1929, σ. 259.

⁸⁴ Antranig Chalabian, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*, Southfield, Minn., 1988, σ. 199-204. Στα 1920 ο Andranik τιμήθηκε από τις ελληνικές στρατιωτικές αρχές με τον Πολεμικό Σταυρό β΄ Τάξεως: Ramvel Ramazian, *Ιστορία των αρμενο-ελληνικών στρατιωτικών σχέσεων και συνεργασίας / Hay-hunakan razmakan arnchutyunneri ev hamagortz-aktsutyun patmutyun*, Αθήνα, Σταμούλης, 2010, σ. 170/171-172/173.

⁸⁵ Πρβλ. Matthias Bjørnlund, «The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of Violent Turkification», *Journal of Genocide Research*, 10/1 (2008), σ. 41-57.

τη διάρκεια της αρμενικής γενοκτονίας. Συνεπώς, οι διώξεις εναντίον των Ελλήνων και των Αρμενίων αποτελούσαν, παρά τις ποσοτικές διαφορές, δυο όψεις του ίδιου πολιτικού νομίσματος⁸⁶.

Παρ' όλα αυτά, οι δυο εθνότητες, εξαιτίας προφανών αντικειμενικών συνθηκών (των αδυσώπητων αναγκών της αυτοπροστασίας και της έλλειψης εξωτερικής βοήθειας), δεν μπόρεσαν και πάλι να αντιδράσουν συντονισμένα, τόσο κατά τη διάρκεια των ελληνικών εκτοπισμών του 1913-1914 και της αρμενικής γενοκτονίας του 1915-1916, όσο και κατά τις αιματηρές διώξεις των Ελλήνων του Πόντου στα 1916-1922⁸⁷. Από την πλευρά τους, οι οθωμανικές κυβερνήσεις αξιοποίησαν την έλλειψη παρεμβάσεων από το Εξωτερικό (οι διαμαρτυρίες μερικών Ελλήνων διπλωματικών και προξενικών εκπροσώπων ήταν περιορισμένες και οπωσδήποτε αναποτελεσματικές), αλλά και την κοινοτική και κοινωνική εσωστρέφεια των ίδιων των δυο διωκόμενων χριστιανικών εθνοτήτων της επικράτειάς τους. Κατά τη διάρκεια, πάντως, της αρμενικής Γενοκτονίας δεν έλειψαν οι αντιδράσεις επώνυμων Ελλήνων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, όπως π.χ. του Χρυσάνθου Φιλίππιδη (1881-1949), μητροπολίτη Τραπεζούντας στα 1913-1921, ούτε η αυτοθυσία μεμονωμένων ατόμων που τόλμησαν να σταθούν αλληλέγγυοι προς τους Αρμενίους, συχνά μάλιστα συμεριζόμενοι την τύχη τους. Αλλά οι περιπτώσεις αυτές (από τις οποίες κάποιες καταγράφηκαν σε προσωπικές αναμνήσεις Ελλήνων και Αρμενίων) δεν έγιναν ύστερα από οδηγίες του εθνικού κέντρου· αποτελούσαν προσωπικές επιλογές⁸⁸. Άλλωστε, από το 1916 ως το 1918 καμιά συνεργασία σε υψηλό επίπεδο δεν ήταν εφικτή: το αρμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης είχε ουσιαστικά κλείσει μετά την εξορία (1916-1919) του προκαθημένου του Zaven A' (1913-1922), και το Οικουμενικό, στο οποίο προΐστατο στα 1913-1918 ο γερασμένος και ασθενής Γερμανός Ε' (1835-1920), πάσχιζε ουσιαστικά να επιβιώσει υπό καθεστώς ακήρυκτης πολιορκίας⁸⁹.

⁸⁶ Hassiotis, «The Armenian Genocide», σ. 135-140. Πρβλ. George B. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Θεσσαλονίκη, Inst. for Balkan Studies, 1974, σ. 274-275.

⁸⁷ Ruben Paul Adalian, «Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: The United States Archival Evidence of the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire», *Journal of Genocide Research*, 3/1 (2001), σ. 31-48.

⁸⁸ Hassiotis, «The Armenian Genocide», σ. 139-141, 150-151 σημ. 41.

⁸⁹ Τις τραυματικές εμπειρίες του περιγράφει ο ίδιος: Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, αγγλ. μετάφρ. Ared Misirliyan, Monterey Calif., Mayreni Publ., 2002, σ. 112 κ.ε., 125 κ.ε. Στην ποιμαντορία του Γερμανού Ε' κατά την ταραχώδη εκείνη περίοδο αναφέρεται ο Εμμ. Χ. Εμμανουηλίδης, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Γ. Ν. Καλλέργης, 1924), σ. 288 κ.ε.

Τελικά, η ελληνο-αρμενική συνεργασία στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο θα γίνει πραγματικότητα αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση του Μούδρου (Οκτώβριος 1918) και πριν ακόμα εισπλεύσει στο Βόσπορο ο συμμαχικός στόλος. Μέσα σε μια τριετία έγιναν όσα δεν είχαν κατορθωθεί σε διάστημα μισού αιώνα: Ανοιχτή (η πρώτη) καταγγελία από τους Έλληνες και Αρμενίους βουλευτές του οθωμανικού Κοινοβουλίου των υπεύθυνων Νεοτούρκων αξιωματούχων για τις διώξεις και τις σφαγές των δυο εθνοτήτων, ιδιαίτερα των Αρμενίων, κατά τη διάρκεια του Πολέμου· κοινά προγράμματα περίθαλψης των χιλιάδων ορφανών και προσφύγων· συνεργασία των δύο Πατριαρχείων στην Κωνσταντινούπολη, και διπλωματικές συνεννοήσεις στην Αθήνα, την Τιφλίδα, το Εριβάν, το Λονδίνο και το Παρίσι· οργάνωση κοινής άμυνας στα δυτικά σύνορα της Αρμενικής Δημοκρατίας· συνεργασία του ελληνικού και του αρμενικού τύπου και της Διασποράς στην προβολή και την αμοιβαία συνηγορία των εθνικών διεκδικήσεων των δυο εθνοτήτων· προσπάθειες για κοινή στρατιωτική δράση στην Υπερκαυκασία (1917-1919), στον Πόντο (1917-1918), στην Κιλικία (1919), την περιοχή της Νικομήδειας (1921) και τη Σμύρνη (1922)· και, τέλος, αλληλοϋποστήριξη στο διπλωματικό επίπεδο, μετά την αναγνώριση (τον Ιανουάριο του 1919) της Αρμενικής Δημοκρατίας από την κυβέρνηση Βενιζέλου, την αποστολή στην Τιφλίδα και το Εριβάν (τον Αύγουστο του 1919) ειδικής ελληνικής αποστολής υπό τον συνεργάτη του Έλληνα πρωθυπουργού Ιωάννη Σταυριδάκη (1892-1920), και το άνοιγμα δυο επίσημων διπλωματικών αντιπροσωπειών, μια ελληνική στο Εριβάν, το Σεπτέμβριο του 1920, υπό τον πρεσβευτή Ιωάννη Παπά, και μια αρμενική στην Αθήνα, τον Μάιο του 1921, υπό τον Tigran Chayan (†1952). Η ελληνική πρεσβεία βέβαια στο Εριβάν δεν πρόλαβε να λειτουργήσει εξαιτίας του αρμενο-τουρκικού πολέμου (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος), της κατάρρευσης της Αρμενικής Δημοκρατίας και της επακόλουθης σοβιετοποίησης της χώρας (Δεκέμβριος 1920)⁹⁰. Αντίθετα, η διπλωματική εκπροσώπηση της Αρμενικής Δημοκρατίας στην Αθήνα συνεχίστηκε, όπως θα δούμε και πιο κάτω, αρχικά με τον Chayan (ως τον Απρίλιο του 1923), και για δυο ακόμα χρόνια περίπου με επιτετραμμένο (chargé d'affaires) τον ως τότε πρόξενο (και επί χρόνια πρόεδρο της αρμενικής κοινότητας στην Αττική) Haroutiun K'ledjian. Την ίδια περίοδο και για πολλά χρόνια υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη ως πρόξενος της Αρμενίας ο γιατρός Kaloust Aslanian (1868-1932)⁹¹.

⁹⁰ Hassiotis, 'Shared Illusions', σ. 145-146. Πρβλ. *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης: Μετοικεσίες και εκποτισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997, σ. 285-286, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ιδιαίτερα για την ελληνο-αρμενική στρατιωτική συνεργασία στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, βλ. όσα καταγράφει στο πλούσια εικονογραφημένο δίγλωσσο (ελληνικά/αρμενικά) βιβλίο του ο Ramazian, *ό.π.*, σ. 148/149 κ.ε.

⁹¹ Kevorkian, «Dasn'evyotu dari», σ. 268-271, 273, 274, Richard G. Hovannisian, *The Republic*

Όλες σχεδόν οι πρωτοβουλίες αυτές (που είχαν την έγκριση, αν όχι την παρότρυνση, του Ελευθερίου Βενιζέλου)⁹², υπογραμμίζουν την αναβάθμιση –για πρώτη φορά– του αρμενικού παράγοντα στους σχεδιασμούς της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά και τη μεταμόρφωσή της από στατική σε δυναμική και πολυμετωπική, με ανοίγματα σε ευρύτερα γεωπολιτικά πεδία⁹³. Το γεγονός αυτό δεν εμπόδισε τους αντιπάλους του Κρητικού πολιτικού να τον κατηγορήσαν, αμέσως μετά την πτώση του από την εξουσία (τέλη Νοεμβρίου 1920), για το ακριβώς αντίθετο: ότι δηλαδή ήταν υπεύθυνος, ως ένα βαθμό, για την καταστροφή της Αρμενίας: Εφόσον «ὁ διαχειρισθεὶς ἐν τῇ Διασκέψει τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν», γράφει ο συντάκτης του κύριου άρθρου τῆς *Καθημερινῆς* τῆς 1^{ης} Δεκεμβρίου 1920, σχολιάζοντας την εκμηδένιση της αδύναμης Αρμενικής Δημοκρατίας από τις προελαύνουσες κεμαλικές δυνάμεις (Οκτώβριος-Νοέμβριος), δεν υποστήριξε την επέκταση της ελληνικής επικράτειας στον Πόντο, ευθυνόταν και για την καταστροφή της Αρμενίας:

Ἡ Ἀρμενία, ἐγκαταλελειμμένη εἰς τὰ μετόπισθεν τοῦ κόσμου, μεταξύ Τούρκων καὶ Κούρδων, ἀτυχήσασα νὰ εὐρίσκειται πέραν τῆς ἀκτίως, ἐφ' ἧς δύνανται νὰ ἐκτείνωσι χεῖρα βοήθειας οἱ Σύμμαχοι, ὑπετάγη εἰς τὸν τουρκισμόν, συνθηκολογήσασα πρὸς τὸν Μουσταφᾶ Κεμάλ... Ἡ Ἀρμενία ἐστερήθη πάσης πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον ἐπαφῆς, ἥτις θ' ἀποκαθίστατο πρὸς σωτηρίαν αὐτῆς καὶ ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἂν ὁ Ἕλλην ἀντιπρόσωπος ἐν τῇ Διασκέψει ἐζήτηε καὶ ἐπετύγχανε τὴν δικαίαν ἐπέκτασιν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἐπὶ τὸν γείτονα ἑλληνικὸν Πόντον. Ἀτυχῶς, ὁ διαχειρισθεὶς ἐν τῇ Διασκέψει τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν δὲν ἐζήτησεν καὶ οἱ Σύμμαχοι, ὡς εἰκός, δὲν ἀπεφάσισαν νὰ καταστή Ἑλλάς ὁ ἑλληνικὸς Πόντος, ὅποτε θὰ ἐσώζετο καὶ ἡ Ἀρμενία, χάρις εἰς τὸν ισχυρὸν χριστιανικὸν παραστάτην τῆς. Σήμερον ἡ Ἀρμενία ὑποδουλοῦται καὶ ὁ Πόντος κινδυνεύει. Ἡ Ἑλλάς μόνη θὰ ἠδύνατο καὶ πάλιν νὰ σώσῃ τὴν Ἀρμενίαν, συντρίβουσα τὸν Κεμαλισμὸν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ μετώπου⁹⁴.

of Armenia, τόμ. 2, Los Angeles, Univ. of California Press, 1982, σ. 526, 527, I. K. Hassiotis, «Shared Illusions: Greek-Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus (1919-1922)», *Greece and Great Britain during World War I*, Θεσσαλονίκη, Inst. for Balkan Studies, 1985, σ. 146, 162 κ.ε., 173 κ.ε., και Ramazian, *ό.π.*, σ. 176/177.

⁹² Είναι ενδεικτικό ότι το 1919 ο Βενιζέλος ασχολήθηκε προσωπικά, ως υπουργός Στρατιωτικών, με την αποστολή όπλων στους Αρμένιους του Dörtyol της Κιλικίας: Kevorkian, *ό.π.*, σ. 266. Οι αποστολές επαναλήφθηκαν και στα επόμενα χρόνια, όπως φαίνεται από τις κατασχέσεις πολεμοφοδίων που πραγματοποιούσαν οι Γάλλοι το Δεκέμβριο του 1921: Hassiotis, «Shared Illusions», σ. 173-174.

⁹³ Αναλυτικότερα Hassiotis, *ό.π.*, σ. 142 κ.ε., 162 κ.ε. Για τη συνεργασία του Οικουμενικού και του Αρμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, βλ. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Αθήνα, Centre for Asia Minor Studies, 1983, σ. 56-57· πρβλ. Der Yeghiayan, *ό.π.*, 195 κ.ε.

⁹⁴ *Η Καθημερινή*, 1 Δεκ. 1920, σ. 1.

Πάντως, πέρα από την αφελή επιχειρηματολογία εναντίον του Βενιζέλου, έγιναν παράλληλα από τους διαδόχους του κάποιες σοβαρές προσπάθειες ελληνο-αρμενικής στρατιωτικής συνεργασίας. Αλλά, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, πραγματοποιήθηκαν αργά και σε τοπικό επίπεδο. Ακόμα πιο καθυστερημένες και σπασμωδικές ήταν και οι κινήσεις για ελληνοκουρδική συνεργασία: πραγματοποιήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη κατά τις παραμονές της ελληνικής στρατιωτικής κατάρρευσης και ουσιαστικά απέβλεπαν στη δημιουργία μικρών μετώπων αντιπερισπασμού στα μετόπισθεν των κεμαλικών δυνάμεων⁹⁵.

Ούτε η ελληνοαρμενική συνεργασία ούτε βέβαια και η εμβρυακή ελληνοκουρδική προσέγγιση είχαν ουσιαστικά αποτελέσματα. Τα αίτια της τελικής αποτυχίας της συνεργασίας των Ελλήνων με τους Αρμενίους θα πρέπει καταρχήν να αναζητηθούν στα αδιέξοδα που αντιμετώπιζαν και οι δυο λαοί σε όλα σχεδόν τα μέτωπα και ιδιαίτερα στο στρατιωτικό (προπάντων μετά την εγκατάλειψή τους από τους ως τότε συμμάχους τους). Τα περισσότερα προβλήματα δημιουργούντων αρχικά στον Καύκασο, όπου οι αλληπάλληλες ανατροπές των δεδομένων μετέτρεπαν σε μερικά εικοσιτετράωρα την μάλλον απατηλή ευφορία και την αδικαιολόγητη υπεραισιοδοξία σε πανικό και απελπισία. Ακολούθησαν οι πολιτικές ανατροπές στην Ελλάδα και η συνακόλουθη εξασθένηση του ελληνικού μετώπου της Ιωνίας. Ωστόσο, εκτός από τις αντικειμενικές αυτές δυσκολίες, αρνητικό ρόλο στην τελική αποτυχία της ελληνοαρμενικής «συμμαχίας» έπαιξαν και η απειρία ή ακόμα και η πολιτική μυωπία μερικών από τα πρόσωπα που επιφορτίστηκαν με τον σχεδιασμό και την πραγματοποίησή της, των Αρμενίων ηγετών, από τη μια μεριά, και των τακτικών και έκτακτων απεσταλμένων της ελληνικής κυβέρνησης στην Υπερκαυκασία, από το άλλο. Εξάλλου, παρά τις επίμονες προσπάθειες του ίδιου του Βενιζέλου⁹⁶, και, ως ένα βαθμό, και του ομολόγου του Alexander Khatissian (1876-1947)⁹⁷, οι ισχυρές ακόμα παλιές προκαταλήψεις και η έλλειψη εμπιστοσύνης δεν ξεπεράστηκαν εντελώς: το ίδιο αφορούσε και το φάσμα του οικονομικού ανταγωνισμού, που εξα-

⁹⁵ Μερικά σχετικά έγγραφα εξέδωσε ο Bilal N. Simsir, *Ingiliz Belgelerinde Ataturk (1919-1938)/British Documents on Ataturk (1919-1938)*, τόμ. 3, Αγκυρα, Turk Tarih Kurumu Basimevi, 1979, σ. 323-325. Ανάλογες αρμενο-κουρδικές επαφές άρχισαν μετά τη συνθηκολόγηση του Μουδρου: Garo Sasuni, *Kurt Azgayin Sharzhumnere ev Hay-krtakan haraberutiunnere* (Το κουρδικό εθνικό κίνημα και οι αρμενο-κουρδικές σχέσεις), Βηρυττός, Hamaskaïn, 1969, σ. 227 κ.ε. Για το κουρδικό στη συνθήκη της Λωζάνης, βλ. Othman Ali, «The Kurds and the Lausanne Peace negotiations, 1922-23», *Middle Eastern Studies*, 33/3 (1997), 521-534, όπου όμως η έμφαση αφορά τους Κούρδους του Ιράκ.

⁹⁶ Hassiotis, «Shared Illusions», σ. 170, 172· πρβλ. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, τόμ. 1, Los Angeles, Univ. of California Press, 1974, σ. 273.

⁹⁷ Το 1920 ο Khatissian επισκέφθηκε την Αθήνα: Kevorkian, *ό.π.*, σ. 266.

κολουθούσε –ακόμα και τότε– να στοιχειώνει τα μυαλά των ανθρώπων και στις δυο πλευρές. Η εξοργιστικά υπερβολικές και αποπροσανατολιστικές απαιτήσεις ορισμένων Αρμενίων ιθύνοντων –κυρίως του ενός από τους δυο επικεφαλής της αρμενικής αντιπροσωπείας στο Συνέδριο της Ειρήνης, του Boghos Nubar (1851-1930)– και των μικροπολιτικών φιλοδοξιών μερικών από τους Έλληνες που είχαν αναμιχθεί στις ουτοπικές προσπάθειες για την ίδρυση της ελληνικής Δημοκρατίας του Πόντου⁹⁸ ή, τουλάχιστον, για τον σχηματισμό μιας ελληνο-αρμενικής συνομοσπονδίας (όπως ήθελε η ελληνική πλευρά) ή μιας αρμενικής ομοσπονδίας (όπως επιθυμούσαν οι Αρμένιοι), συνιστούσαν επίσης έναν σοβαρό αρνητικό παράγοντα⁹⁹. Οι διαφορές αυτές μάλιστα δημοσιοποιούνταν, ακόμα και σε εντελώς άκαιρες περιστάσεις. Στις αρχές του 1919 οι Αρμένιοι της Διασποράς, επηρεασμένοι από τις αλλεπάλληλες διακηρύξεις δυτικών προσωπικοτήτων για την εθνική τους δικαίωση, αλλά και από τις θέσεις του Βενιζέλου για την ένταξη του Πόντου στην υπό διαμόρφωση αρμενική επικράτεια¹⁰⁰, άρχισαν να προβάλλουν με υπερβολική αισιοδοξία τις διεκδικήσεις τους στην επαρχία της Τραπεζούντας, υποβαθμίζοντας κατά κανόνα τις αντίστοιχες ελληνο-ποντιακές θέσεις:

The State of Armenia that is to be created by the Peace Conference [γράφει ο Dikran Siramarc σε μαχητική έκδοση της «American Committee for the Independence of Armenia», επικαλούμενος αρκετά έωλα ιστορικά, εθνολογικά, ονοματολογικά και βοτανολογικά ακόμα επιχειρήματα], will naturally include within its confines the district of Trebizond —the Black Sea littoral of Armenia... Ethnologically, the basic element [του Πόντου] is Armenian, being a mixture of old Chaldaean, Hittite, Araratian and old Armenian races, and is evenly spread from the Caucasus to the Mediterranean. No other nation or race has settled there permanently, and none claims to be the native there, as the Armenians are. With the change of the political fortunes of the land, all foreign races have gradually vanished from Armenia... So that, Greek, Russian or Turk, are only welcome guests, to live with us as long as they desire; but surely no guest can claim ownership of a house for having resided there for a length of time... Thus, Armenians openly claim Chaldia and Second Armenia. As to the claims of the Greeks, some of them demand both provinces, others only one... This desire of the Armenians has already been welcome by all clear-thinking Greeks...¹⁰¹

⁹⁸ Το πρόβλημα, με έμφαση στις ελληνικές θέσεις, εξέτασε αναλυτικά, αξιοποιώντας, εκτός από τη βιβλιογραφία, πλήθος ελληνικών και δυτικών πηγών, ο Ευριπίδης Π. Γεωργανόπουλος, *Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1914-1922)*, Διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2007 (βλ. ενδεικτικά, σ. 159 κ.ε., 287 κ.ε., 308 κ.ε., 350 κ.ε.).

⁹⁹ Hassiotis, *ό.π.*, σ. 149-151.

¹⁰⁰ Γεωργανόπουλος, *ό.π.*, σ. 162 κ.ε.

¹⁰¹ D. E. Siramarc, *Armenia and the Pontus*, χ.τ.χ. (Νέα Υόρκη 1919), σ. 5, 21.

Τον Ιούνιο του 1922, έξι μήνες μετά τη σοβιετοποίηση της Αρμενίας και τρεις μόνο μήνες πριν από την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου, ο κατά τα άλλα άριστα ενημερωμένος με τα ζητήματα της «Ανατολής» Γεώργιος Σκαλιέρης, σε βιβλίο του για την εθνολογία της Μικράς Ασίας, γράφει τα εξής παραινετικά για τους Αρμένιους:

Οί Αρμένιοι ἔχουσι τὴν ὑποχρέωσιν καὶ τὸ καθήκον, κατὰ μέρος τιθέμενοι ὑπερφιάλους ἀξιώσεις, περιοριζόμενοι ἐν τοῖς ἐθνογραφικοῖς αὐτῶν ὁρίοις, συνεννοούμενοι μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ν' ἀπαρτίσωσι μετ' αὐτῶν Ἀνατολικὸν συνασπισμόν, καὶ τὴν Ἀνατολήν σώζοντα καὶ τὰ καλῶς νοούμενα συμφέροντα τῶν δύο συγγενῶν ἐθνῶν προάγοντα¹⁰².

Οι αντιλήψεις αυτές δεν άφηναν πολλά περιθώρια για νηφάλιες αποτιμήσεις των συνθηκών, ώστε να δημιουργηθεί η απαραίτητη σταθερή βάση της ελληνο-αρμενικής συνεργασίας¹⁰³. Ο ενθουσιώδης, μολονότι άτυχος, εκπρόσωπος του Βενιζέλου στον Καύκασο, Ιωάννης Σταυριδάκης¹⁰⁴, σε εκτενές υπόμνημά του προς την ελληνική κυβέρνηση, ανέλυσε στις 15/28 Νοεμβρίου 1919, με αρκετή αισιοδοξία είναι αλήθεια, την προφανή ανάγκη για τη δημιουργία δυο μετώπων στον μικρασιατικό χώρο με τη μεταφορά ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αρμενία:

Παρουσιάζεται μοναδική εὐκαιρία εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἡ Ἀνατολή εἶναι ἐστερημένη κυρίου, ἡ Ρωσία διηρημένη καὶ ἀδιοργανωτος, μὴν δέ σημαντικὴ στρατιωτικὴ δύναμις πρὸς τὰ μέρη ταῦτα ἢ ἑλληνικὴ, νά συσφίγῃ καὶ ἐπὶ στιγμὴν ἔστω τὴν Μ. Ἀσίαν μεταξὺ δύο ὁδόντων ἰσχυρὰς ἡλάγρας ἐξ ἑνὸς σημείου εἰς τὴν Σμύρνην καὶ ἐκ τοῦ ἄλλου εἰς τὴν Ἀρμενίαν... Τόπος τῆς ὀργανώσεως, ἐντελῶς ἐνδεδειγμένος, νομίζω ὅτι πρέπει νά εἶναι ἡ Ἀρμενία... Ἡ Ἀρμενία παρουσιάζει ἀντιθέτως [πρὸς τὴ Γεωργία] ὅλα σχεδὸν τὰ πλεονεκτήματα διὰ τὸν σκοπὸν ἡμῶν: α) κοινότης ἔχθροῦ, εἰς τὸ ἔν μετώπων, β) τοποθεσίαν εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἐνοῦται ἡ Μ. Ἀσία μετὰ τοῦ Καυκάσου, γ) συμπαγὴ ἑλληνικὸν πληθυσμὸν, δυνάμενον νά χρησιμεύῃ ὡς πρῶτον ὑλικόν, δ) περατωμένην τὴν διαπραγματεύσιν ἤδη μετὰ τῆς ἀρμενικῆς κυβερνήσεως περὶ συγκροτήσεως ἑλληνικῶν τμημάτων.... Τὴν σχετικὴν διαβεβαίωσιν μοὶ ἐπανάλαβε πρὸ τεσσάρων ἡμερῶν ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἀρμενίας κ. Χατισσιάν¹⁰⁵.

¹⁰² Γεώργιος Κ. Σκαλιέρης, *Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Αθήνα, Τυπογρ. «Τύπος», 1922, σ. 203-204. Ο συγγραφέας ήταν γιος του Κλεάνθη Σκαλιέρη, για τον οποίο έγινε λόγος πιο πάνω.

¹⁰³ Για τις συνέπειες από την έλλειψη συντονισμού ανάμεσα στους Έλληνες (ιδιαίτερα του Πόντου) και τους Αρμένιους, βλ. Hassiotis, *ό.π.*, σ. 164 κ.ε., 174 κ.ε, 176-177, και Ohanian, *ό.π.*, τόμ. 5 (2005), σ. 212-213, τόμ. 6 (2005), σ. 97-108.

¹⁰⁴ Ο Σταυριδάκης πέθανε στην Τιφλίδα από πνευμονία τα χαράματα της 1 Ιαν. 1920 σε ηλικία 28 ετών: *Οι Έλληνες τῆς Ρωσίας*, σ. 282.

¹⁰⁵ Hassiotis, «Shared Illusions», σ. 180-181 (βλ. σ. 178-187, όπου το υπόμνημα του Σταυριδάκη εκδίδεται in extenso).

Το σχέδιο του Σταυριδάκη –που είχε και την έγκριση του εκπροσώπου των Ελλήνων Ποντίων, μητροπολίτη Τραπεζούντας (1913-1922) Χρυσάνθου Φιλιππίδη (1881-1949)– δεν υιοθετήθηκε έγκαιρα: Παρά τα λεγόμενα του εμπνευστή του, η κυβέρνηση Khatissian το αποδέχτηκε όταν ήταν ήδη πολύ αργά· αλλά και οι Βρετανοί έσπευσαν να το торπιλίσουν¹⁰⁶. Παρ' όλα αυτά, διάφορα αρμενικά σώματα είτε συνεργάστηκαν με τις κατά τόπους ελληνικές στρατιωτικές μονάδες του μικρασιατικού μετώπου είτε εντάχθηκαν σ' αυτές, τουλάχιστον κατά την έσχατη φάση της ελληνικής εκστρατείας (όπως έγινε π.χ. στη Σμύρνη, λίγο μετά την οριστική ελληνική κατάρρευση, με την «Αρμενική Λεγεώνα» του «στρατηγού» Torkom)¹⁰⁷. Η υπογραφή, συνεπώς, από τον Βενιζέλο και τον πληρεξούσιο εκπρόσωπο της Αρμενικής Δημοκρατίας στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι, Avedis Aharonian (1866-1948), της συνθήκης των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920), που δικαίωσε ταυτόχρονα τα αλυτρωτικά οράματα και των Ελλήνων και των Αρμενίων, είχε περισσότερο συμβολικό παρά ουσιαστικό χαρακτήρα¹⁰⁸. Εξίσου συμβολική, τέλος, έμεινε και η αποτυχημένη προσπάθεια του Βενιζέλου, εκπροσώπου μιας ηττημένης πια Ελλάδας στις διαπραγματεύσεις της Λωζάνης, να εξασφαλίσει, το Δεκέμβριο του 1922, στην ομώνυμη Συνθήκη διεθνή έλεγχο στην εφαρμογή των όρων που αφορούσαν την προστασία των Αρμενίων που είχαν απομείνει στην Τουρκία¹⁰⁹. Αντίθετα, ουσιαστική στάθηκε η στάση της Ελλάδας στη διάρκεια και την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής με την αποδοχή και τη φιλοξενία 80.000 περίπου Αρμενίων προσφύγων, που ακολούθησαν τους Έλληνες ομοθρή-

¹⁰⁶ Ohanian, *La cuestión armenia*, τόμ. 6, σ. 942. Πρβλ. Γεωργανόπουλος, *ό.π.*, σ. 196-197, 203, 233.

¹⁰⁷ Aram Turabian, *L'éternelle victime de la diplomatie européenne*, Μασσαλία, Imprimerie Nouvelle, 1929, σ. 130-132, 146-154· πρβλ. Hassiotis, *ό.π.*, σ. 175-176, 191. Περισσότερα στοιχεία για την ελληνοαρμενική στρατιωτική συνεργασία την εποχή αυτή προσφέρει ο Ramazian, *ό.π.*, σ. 188/189 κ.ε., όπου και αρκετά βιογραφικά στοιχεία για τον Torkom (=Arshag Nakasian, 1878-1953) και άλλους Αρμένιους οπλαρχηγούς. Στο βιβλίο του Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Κωνσταντινούπολη, Documentary Publications, 1988, σ. 781, 783, ο «Torkom (Ardash Hachik Kaptanian)» συμπεριλαμβάνεται στην ομάδα που πήρε μέρος στην απόπειρα εναντίον του Αβδούλ Χαμίτ στις αρχές Ιουλίου 1905.

¹⁰⁸ Walker, *Armenia*, σ. 291-292. Για τη σημασία της συνθήκης αυτής στις αρμενικές φάσεις του Ανατολικού Ζητήματος, βλ. Ohanian, *ό.π.*, σ. 833 κ.ε.

¹⁰⁹ Οι απόψεις του Βενιζέλου προκάλεσαν «the greatest surprise of the Turkish delegation», σύμφωνα με τα *Proceedings and Draft Terms of Peace, Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923*, Λονδίνο, H. M. Stationary Office, 1923, σ. 184-185 (πρβλ. επίσης σ. 178-80, 189, 210, 299). Η πρωτοβουλία του Έλληνα πολιτικού έγινε μετά από επικοινωνία του στις 3 Ιαν. 1922 με τους ηγέτες των δυο αρμενικών αντιπροσωπειών στο Συνέδριο της Ειρήνης: Alexander Khatissian, «The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations», *AR*, 15/1-57 (1962), σ. 64.

σκους τους κατά τη δραματική εκκένωση της Ανατολικής Θράκης και της δυτικής Μικράς Ασίας¹¹⁰.

Όταν η βραχύβια (28 Μαΐου 1918-4 Δεκεμβρίου 1920) ανεξάρτητη Αρμενική Δημοκρατία έγινε τμήμα της Σοβιετικής Ένωσης ή ακόμα και μετά τη μετάλλαξή της, το 1936, σε Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Αρμενίας (ΣΣΔΑ), οι επίσημες σχέσεις του Εριβάν με το Εξωτερικό περνούσαν αναπόφευκτα μέσω Μόσχας. Ωστόσο, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν έπαψαν να διατηρούν κάποιες ημιεπίσημες τουλάχιστον επαφές με την πολιτική ηγεσία των Αρμενίων της Διασποράς και συγκεκριμένα με το ισχυρό εκεί κόμμα *Dashnaksutiun*. Και δεν είναι τυχαίο ότι μόνον έναν χρόνο μετά την αποκατάσταση των ελληνο-σοβιετικών σχέσεων, το 1924, και ύστερα από έντονες πιέσεις της Μόσχας, θα ανασταλεί η λειτουργία της διπλωματικής αντιπροσωπείας της Αρμενικής Δημοκρατίας στην Αθήνα¹¹¹. Το γεγονός, ωστόσο, αυτό δεν εμπόδισε στα 1933 την ελληνική κυβέρνηση να απαγορεύσει, από τη μια μεριά, τον εορτασμό στην Ελλάδα της επετείου της ανακήρυξης της Σοβιετικής Αρμενίας, ενώ, επέτρεψε, από την άλλη και παρά τις έντονες παραστάσεις του τότε (1932-1934) Σοβιετικού πρεσβευτή Yakov Khristoforovich Davtyan (1888-1938), τις δημόσιες εκδηλώσεις της επετείου της ανεξαρτησίας της Αρμενίας του 1918¹¹². Ας σημειωθεί ότι στις εκδηλώσεις αυτές έπαιρναν μέρος και σημαντικές προσωπικότητες του πολιτικού και επιστημονικού κόσμου της Ελλάδας της εποχής. Στον «Ελληναρμενικό Σύνδεσμο» επίσης, που ιδρύθηκε το 1929 με πρωτοβουλία του αξιωματικού πλέον του ελληνικού στρατού Torqom και λειτούργησε ως το 1935, συμμετείχαν ενεργά ο διακεκριμένος αρχαιολόγος και ιστορικός της τέχνης Αλέξανδρος Φιλαδέλφους (1867-1955), ως πρόεδρος, και ο πολιτικός και διπλωμάτης Φίλιππος Δραγούμης (1890-1980), ως γενικός γραμματέας¹¹³.

¹¹⁰ I. K. Hassiotis, «Armenians», *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, επιμ. Richard Clogg, Λονδίνο, Hurst & Company, 2002, σ. 96.

¹¹¹ Andrew L. Zapantis, *Greek-Soviet Relations, 1917-1941*, Νέα Υόρκη, Columbia Univ. Press, 1982, σ. 140 κ.ε. (η ελληνική έκδοση: Ανδρέας Η Ζαπάντης, *Ελληνο-σοβιετικές σχέσεις, 1917-1941*, μετάφρ. Άγγελος Σ. Βλάχος, Αθήνα, Εστία, 1989, δεν είναι εύχρηστη).

¹¹² Zapantis, *ό.π.*, σ. 285-286, 289 σημ. 8, όπου και η πληροφορία ότι ο Davtyan, παρά τις υψηλές διασυνδέσεις του στην κομματική νομενκλατούρα, έπεσε θύμα των μεγάλων σταλινικών εκκαθαρίσεων του 1937-1938. Φωτογραφίες από τις εκδηλώσεις των Αρμενίων της Αθήνας της 28 Μαΐου 1934 στον Ramazian, *ό.π.*, σ. 228/229.

¹¹³ Τμήμα της αλληλογραφίας του Συνδέσμου –που για ένα διάστημα είχε ως επίτιμο πρόεδρο τον τότε υποστράτηγο και στα 1926 και 1935 πρωθυπουργό της Ελλάδας Γεώργιο Κονδύλη (1879-1936)– σώθηκε στα κατάλοιπα του Φιλίππου Δραγούμη: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη/Αρχειό Φιλίππου Δραγούμη, ενότητα Ε', υποφάκ. 119/1. Για το ρόλο του Torqom στις ελληνοαρμενικές εκδηλώσεις της περιόδου εκείνης, αλλά και για άλλες αντισοβιετικές πρωτοβουλίες του (για τις

Παρ' όλα αυτά, η επίσημη ελληνική τακτική έναντι των Αρμενίων εμφανίζεται ακόμα και την εποχή εκείνη αντιφατική: Από το ένα μέρος, η Ελλάδα, παρά την απελπιστική οικονομική της κατάσταση, δέχτηκε πρόθυμα τις δεκάδες χιλιάδες Αρμενίους πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης, της Ιωνίας και της Κιλικίας, παρέχοντάς τους τη φιλοξενία που επιφύλαξε και για τους Έλληνες που είχαν την ίδια τύχη. Στα 1923 μάλιστα ο Βενιζέλος τους πρόσφερε μαζικά την ελληνική υπηκοότητα, άσχετα αν οι ίδιοι δεν την αποδέχτηκαν, για να μπορέσουν, όπως προσδοκούσαν, να επιστρέψουν στις πατρίδες τους, στην Τουρκία, και να ανακτήσουν τις περιουσίες τους¹¹⁴. Από το άλλο, οι ελληνικές κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου προσπαθούσαν να επιτύχουν τη μείωση του αρμενικού πληθυσμού της χώρας, διευκολύντας τη μετανάστευσή του στη Δύση και, κυρίως, τον «επαναπατρισμό» του στη σοβιετοποιημένη Αρμενία. Η τακτική αυτή οφειλόταν και σε λόγους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και το γεγονός ότι η προλεταριακή κατάσταση της πλειονότητας του αρμενικού προσφυγικού στοιχείου, αλλά –ως ένα βαθμό– και οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί δυο τουλάχιστον αρμενικών κομμάτων, του ριζοσπαστικού *Hunchak* (που μετά τη σοβιετοποίηση της Αρμενίας υποστήριξε το νέο καθεστώς), αλλά και του άλλοτε φιλελεύθερου *Ramgavar Azadagan*, ευνόησαν τη συνεργασία ενός αξιόλογου τμήματος της ελληνο-αρμενικής νεολαίας με το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Έτσι, η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με τη Μόσχα διευκόλυνε την Αθήνα να προωθήσει, από κοινού με τις αρμόδιες υπηρεσίες της Κοινωνίας των Εθνών, τον αρμενικό «επαναπατρισμό» στα 1925 και στα 1929-1932¹¹⁵. Φαίνεται, πάντως, ότι την εποχή εκείνη της πολιτικής αβεβαιότητας (ιδιαίτερα στο εσωτερικό της Ελλάδας) ορισμένες ομάδες Αρμενίων της χώρας, που ανήκαν στο *Dash-naktsutiun*, έδιναν επίσης αφορμές στις ελληνικές αρχές να αντιδρούν εχθρικά. Στα τέλη π.χ. του 1923 και στις αρχές του επόμενου χρόνου, όταν ακόμα δεν είχε συνειδητοποιηθεί στη χώρα η νέα κατάσταση που είχε διαμορφώσει η πρόσφατη συνθήκη της Λωζάνης (23 Ιουλίου 1923), άρχισαν να παρατηρούνται στις ευαίσθητες (για τις ρευστές ακόμα ελληνοτουρκικές και ελληνοβουλγαρικές σχέσεις) επαρχίες της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης κάποιες κινήσεις μερικών δεκάδων θερμόαιμων Αρμενίων εθελοντών, που σχεδίαζαν να περάσουν

οποίες η Μόσχα ζήτησε την απέλασή του από την Ελλάδα: Zapantis, *ό.π.*, σ. 289), βλ. Kevorkian, «Dash'enyoti dari», σ. 280. Μετά τη φυγή του από την Ελλάδα ο Torkom πήρε μέρος με μικρή ένοπλη ομάδα συμπατριωτών του στον ισπανικό εμφύλιο στο πλευρό του στρατηγού Francisco Franco: Walker, *ό.π.*, σ. 450.

¹¹⁴ Hassiotis, «Armenians», σ. 105 και 111 σημ. 53.

¹¹⁵ Zapantis, *ό.π.*, σ. 140-145, 178-179, 196-197, 269-275, Hassiotis, *ό.π.*, σ. 97-98, και *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, σ. 317 κ.ε.

τα σύνορα και να δράσουν ως αντάρτες στο εσωτερικό της Τουρκίας¹¹⁶. Το επεισόδιο εκείνο, αλλά και κάποια άλλα προβλήματα συμβίωσης, που είχαν παρατηρηθεί μεταξύ των νεήλυδων προσφύγων και της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, έδωσαν την ευκαιρία στις ελληνικές αρχές να εκτοπίσουν στα τέλη του ίδιου χρόνου 5.000 περίπου Αρμενίους από τη Βόρεια Ελλάδα στην Αττική, την Πελοπόννησο και την Κρήτη· και μόνο οι αντιδράσεις ελληνικών και ξένων ανθρωπιστικών κύκλων ανέκοψαν την εφαρμογή της υποχρεωτικής εκείνης μεταγκατάστασης¹¹⁷.

Για τα ίδια ή ανάλογα αίτια η καχυποψία της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας έναντι του αρμενικού στοιχείου συνεχίστηκε και κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, κι αυτό, παρά τη συμμετοχή των Ελληνο-αρμενίων στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και στη μάχη της Κρήτης¹¹⁸. Καταρχήν, αρκετοί Αρμένιοι της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης κατηγορήθηκαν για συνεργασία με τους Βουλγάρους στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹¹⁹. Από την άλλη μεριά, οι ελληνικές αρχές ήταν ενήμερες για την υπολογίσιμη συμμετοχή τού αρμενικού στοιχείου της Αττικής στα Δεκεμβριανά του 1944¹²⁰. Όταν λοιπόν άρχισε να πραγματοποιείται (με στόχο την αναθέρμανση του Αρμενικού Ζητήματος στα σοβιετικά πρότυπα) ο «επαναπατρισμός» (*nergaghi*) της αρμενικής Διασποράς

¹¹⁶ Πρβλ. Magarian, *ό.π.*, σ. 129. Μερικές, πάντως, από τις κινήσεις εκείνες, όπως π.χ. του αξιωματικού του ελληνικού στρατού Aram Terzian (Kaizak, 1898-1944· βλ. Ramazian, *ό.π.*, σ. 224/225-226/227), είχαν ενθαρρυνθεί από τις ελληνικές στρατιωτικές αρχές, αλλά, πιθανότατα, πριν από την υπογραφή της ελληνοτουρκικής συνθήκης ειρήνης.

¹¹⁷ I. K. Hassiotis - Giulia Kassapian, «The Armenian Colony in Thessaloniki», *Balkan Studies*, 31/2 (1990), σ. 225 και σημ. 52.

¹¹⁸ Βλ. π.χ. όσα σημειώνει στο απολογητικό του φυλλάδιο, αντικρούοντας την οξύτατη αντιαρμενική αρθρογραφία της εφημερίδας *Νέα Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης, ο Ελληνοαρμένιος πεζογράφος Ντυράν Αλεξανιάν, *Οι Αρμένιοι παρά το πλευρόν των Ελλήνων*, Αθήνα, έκδ. εφημ. Νορ Γιαγκ, 1945. Πρβλ. Ramazian, *ό.π.*, σ. 236/237-238/239.

¹¹⁹ Hassiotis, «Armenians», σ. 106. Η Κατερίνα Τσέκου, «Αρμενικές κοινότητες στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Μια πρώτη προσέγγιση», *Έχθρός' εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, επιμ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Χάγκεν Φλάισερ, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 291-307, στηριζόμενη κυρίως στη «συλλογική μνήμη» αποφαίνεται (σ. 306) ότι «η πλειοψηφία των Αρμενίων» της Ανατ. Μακεδονίας και της Δυτ. Θράκης συνεργάστηκε με τους Βουλγάρους. Ωστόσο, η εκτίμηση αυτή δεν τεκμηριώνεται από τα αρχαιακά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν στην εργασία.

¹²⁰ Την αρμενική συμμετοχή στο αριστερό κίνημα στην Ελλάδα προβάλλει ο Bedros Kokinos [Hadjik G. Gogayan], *Hunahai kaghuti batmutiunits, 1918-1927* (Από την ιστορία της ελληνοαρμενικής παροικίας, 1918-1927), Εριβάν 1965, σ. 63 κ.ε., 171 κ.ε.

στα 1946-1947¹²¹, οι αρμόδιες για την ασφάλεια ελληνικές υπηρεσίες ενθάρρυναν με κάθε τρόπο την αθρόα έξοδο από τη χώρα 18.000 περίπου Αρμενίων, επειδή τους θεωρούσαν στην πλειονότητά τους –στην καρδιά τότε της ψυχροπολεμικής περιόδου και του Εμφυλίου Πολέμου– αριστερών φρονημάτων¹²². Το κυρίαρχο, πάντως, στις αρμενικές κοινότητες της Ελλάδας κόμμα *Dashnaktsutiun* προσπαθούσε με κάθε τρόπο να αποθαρρύνει το κύμα φυγής προς την ΕΣΣΔ, επειδή θεωρούσε ότι η οριστική εγκατάσταση στη Σοβιετική Αρμενία όχι μόνο συνιστούσε αναγνώριση του καθεστώτος του Εριβάν, αλλά, επιπλέον, ότι εξασθένιζε και τις προοπτικές των μελλοντικών αρμενικών εθνικών διεκδικήσεων προς την Τουρκία¹²³. Άλλες, ωστόσο, ομάδες της αρμενικής Διασποράς, ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες, είχαν την ψευδαίσθηση ότι η κρίση εκείνη στις σοβιετο-τουρκικές σχέσεις ήταν δυνατόν να οδηγήσει στην αναθεώρηση των συνθηκών του 1921, με τις οποίες η κεμαλική Τουρκία είχε κατοχυρώσει την απόσπαση από την καταρρέουσα Αρμενική Δημοκρατία των επαρχιών του Ardahan και του Kars¹²⁴.

Η ελληνοτουρκική συμμαχία (εντός του ΝΑΤΟ) στα 1952, αλλά και η ιδεολογική εσωστρέφεια που χαρακτήριζε τότε τις αρμενικές κοινότητες της Ελλάδας, δεν άφηναν περιθώρια για αλληλοσυσχέτιση των αρμενικών και των ελληνικών εθνικών προβλημάτων. Στα μέσα, ωστόσο, της δεκαετίας του 1960, με τη συμπλήρωση μισού αιώνα από τη Γενοκτονία του 1915, οι Έλληνες και οι Αρμένιοι άρχισαν και πάλι να εκτιμούν την παραλληλία που χαρακτήριζε τα εθνικά τους θέματα. Ήταν η περίοδος, από τη μια πλευρά, κατά την οποία άρχισε να δραστηριοποιείται η αρμενική Διασπορά (και μαζί και το αρμενικό στοιχείο της Ελλάδας) για την αναγνώριση της Γενοκτονίας¹²⁵, και, από την άλλη, η αλλαγή του κλίματος στον ελληνικό κόσμο μετά τα τουρκικά πογκρόμ σε βάρος των Ελλήνων της Κων-

¹²¹ Claire Mouradian, «L’immigration des Arméniens de la Diaspora vers la RSS d’Arménie, 1946-1962», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 20/1 (1979), σ. 79-110, και, κυρίως, Arman Kirakossian, *Armenia i sovetsko-turetskie otnosheniia v diplomaticheskikh dokumentakh 1945-1946 gg.* (Η Αρμενία και οι σοβιετο-τουρκικές σχέσεις στα διπλωματικά έγγραφα, 1945-1946), Εριβάν, Tigran Mets, 2010. Την τουρκική θέση στο ζήτημα αναλύει η Laura Seyidbayova, «Territorial Claims of the Armenian and Georgian SSRs to Turkey in the 1940s», *Journal of Central Asian and Caucasian Studies*, 4/8 (2009), 120-37.

¹²² Hassiotis, «Armenians», σ. 103, 106.

¹²³ Claire Mouradian, «L’Arménie soviétique et la Diaspora», *Les Temps Modernes*, αριθ. 504-506 (Ιούλ.-Σεπτ. 1988), σ. 264-265.

¹²⁴ Charles A. Vertanes, *Armenia Reborn*, Νέα Υόρκη, The Armenian National Council of Armenia, 1947, σ. 109 κ.ε., 117 κ.ε.

¹²⁵ Πρβλ. το φυλλάδιο *Μνημόνιον επί τη 50ῇ ἐπετειῶ τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν*, Αθήνα, Αρμενική Παροικία Ελλάδος, 1965, σελ. 38.

σταντινούπολης το Σεπτέμβριο του 1955 και των νησιών Ίμβρου και Τενέδου στα 1964¹²⁶. Ας σημειωθεί ότι τα γεγονότα αυτά συνέπιπταν με μια περίοδο συνεργασίας της Μόσχας με την Άγκυρα, ένα δεδομένο που δημιούργησε όχι λίγα διλήμματα στην αρμενική πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία του Εριβάν¹²⁷. Παρ' όλα αυτά, η συναντίληψη Ελλήνων και Αρμενίων περιορίστηκε στους ακαδημαϊκούς κυρίως κύκλους και σε μερικά τμήματα του ελληνικού προσφυγικού στοιχείου, ιδιαίτερα εκείνου που προερχόταν από την Ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία και τον Πόντο. Πάντως, η εξέλιξη αυτή ευνόησε την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, τόσο της Ελλάδας όσο και της ελληνικής Διασποράς, μπροστά στο αναδυόμενο φάσμα της τουρκικής επιθετικότητας. Η ευαισθητοποίηση αυτή θα γίνει περισσότερο έκδηλη μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, στα 1974 και τη βίαιη εκδίωξη από τις εστίες τους των Ελληνοκυπρίων και των Αρμενοκυπρίων¹²⁸. Έτσι, για άλλη μια φορά η ιστορική συγκυρία μετέτρεψε τον τουρκικό παράγοντα σε συντελεστή των ελληνο-αρμενικών σχέσεων, που έγιναν και πάλι στενότερες και διαρκέστερες.

Ωστόσο, δεν είχαμε συγκεκριμένες πολιτικές ενέργειες εκμέρους της επίσημης Ελλάδας, η οποία δεν έπαψε να είναι εξαιρετικά διπλωματική έναντι των κινητοποιήσεων της Αρμενικής Εθνικής Επιτροπής της χώρας. Η παρουσία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων στις επετειακές εκδηλώσεις των Αρμενίων και η ενεργός συμμετοχή στην οργάνωσή τους εκπροσώπων διαφόρων ακαδημαϊκών ή ανθρωπιστικών ιδρυμάτων (δύο δεδομένα που, φαίνεται, υπερεκτιμούσε

¹²⁶ Τα τεκμήρια για τις ευθύνες και την έκταση των «Σεπτεμβριανών» (που επηρέασαν και την αρμενική και την εβραϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης) παρουσίασε ο Speros Vryonis, *The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6–7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul*, Νέα Υόρκη, Greekworks.com, 2005 (βλ. π.χ. σ. 248 κ.ε. passim). Τις διεθνείς νομικές διαστάσεις των γεγονότων εξέτασε ο Alfred de Zayas, «The Istanbul Pogrom of 6-7 September 1955 in the Light of International Law», *Genocide Studies and Prevention*, 2/2 (2007), 137-154. Για τον εκπατρισμό του ελληνικού στοιχείου της Ίμβρου και της Τενέδου, βλ. Alexis Alexandris, «Imvros and Tenedos: A Study in Turkish Attitudes Toward Two Ethnic Greek Island Communities Since 1923», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 8/1 (1990), σ. 10-19.

¹²⁷ O R. H. Dekmejian, «Soviet-Turkish Relations and Politics in the Armenian SSR», *Soviet Studies*, 19/4 (1968), σ. 510-525, εκτιμά (σ. 510) ότι στην τουρκο-σοβιετική προσέγγιση συντέλεσαν τρεις παράγοντες: η απροθυμία των ΗΠΑ να υποστηρίξουν την Άγκυρα στο Κυπριακό, η άνοδος της τουρκικής αριστεράς, αλλά και η μείωση της σοβιετικής πίεσης στην Τουρκία. Πρβλ. Claire Mouradian, «Les relations soviéto-turques et la Question Arménienne depuis 1945», *Esprit*, 88 (Απρίλ. 1984), σ. 118-122.

¹²⁸ Μερικά στοιχεία για τους εκτοπισμένους Αρμενοκυπρίους στου Αλέξανδρου-Μιχαήλ Χατζηλύρα, *Οι Αρμένιοι της Κύπρου*, Λάρινα, Ίδρυμα Καλαϊτζιάν, 2009, σ. 17.

η τουρκική πλευρά)¹²⁹ δεν ακύρωναν την εξαιρετικά επιφυλακτική αντιμετώπιση εκμέρους των ελληνικών κυβερνήσεων του Αρμενικού Ζητήματος. Ακόμα και το Κοινοβούλιο οχυρωνόταν πίσω από τον κανονισμό του για να απορρίπτει εύσημα το αίτημα της Αρμενικής Εθνικής Επιτροπής της Ελλάδας για την επίσημη αναγνώριση της Γενοκτονίας, σε αντίθεση με την κυπριακή Βουλή που τόλμησε να εκδώσει ομόφωνα στις 24 Απριλίου 1975 (δέκα μόλις μήνες μετά την τουρκική εισβολή) ειδικό ψήφισμα που αναγνώριζε επίσημα την αρμενική Γενοκτονία¹³⁰. Η εφεκτικότητα αυτή, ωστόσο, δεν εμπόδισε την Τουρκία να κατηγορήσει την Αθήνα και συχνότερα τη Λευκωσία ότι δήθεν παρέβλεπαν, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, αλλά και αργότερα, τη δράση αρμενικών τρομοκρατικών ομάδων ή ακόμα ότι επέτρεπαν την καταφυγή στο έδαφός τους μελών της οργάνωσης ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia)¹³¹. Πρακτικά, πάντως, αποτελέσματα της ελληνο-αρμενικής προσέγγισης μπορεί κανείς να διακρίνει και στην ενεργοποίηση, μετά το 1974, του αρμενικού και του ελληνικού στοιχείου των ΗΠΑ, όπου φάνηκε προς στιγμήν να σχηματίζεται κοινό μέτωπο έναντι του φιλοτουρκικού lobby στο Κογκρέσο και το State Department¹³².

¹²⁹ Πρβλ. όσα γράφονται στην πολεμική ογκώδη εργασία του Uras, *The Armenians in History*, σ. 58 κ.ε., για τις φιλαρμενικές εκδηλώσεις στην Ελλάδα, κυρίως στη δεκαετία του 1960. Ο Esat, επίλεκτο μέλος του νεοτουρκικού κοιπιότου και ανώτατος αξιωματούχος του κεμαλικού κινήματος, εξέδωσε το βιβλίο του στα τουρκικά το 1950. Η αγγλική έκδοση, στην οποία παραπέμπουμε, εμπλουτίστηκε με προσθήκες των επίσημων πάντοτε θέσεων της Άγκυρας, προπάντων για τις τρομοκρατικές δραστηριότητες των Αρμενίων της Διασποράς στις δεκαετίες του 1970 και 1980· βλ. σχετικά Hilmar Kaiser, «From Empire to Republic: The Continuities of Turkish Denial», *AR*, 48/3-4 (2003), σ. 12-4, 22-4, σημ. 60-71.

¹³⁰ Τον Απρίλιο του 1990 η Κυπριακή Βουλή επανέλαβε την απόφασή της του 1975, καθιερώνοντας την 24 του μήνα ως ημέρα εθνικής μνήμης της αρμενικής Γενοκτονίας: Χατζηλύρας, *ό.π.*, σ. 32.

¹³¹ Βλ. π.χ. πως διατυπώνει τους ισχυρισμούς αυτούς ένας από τους σταθερά στρατευμένους συνηγόρους της πολιτικής της Άγκυρας: Andrew Mango, *Turkey and the War on Terror: For Forty Years we Fought Alone*, Λονδίνο, Routledge, 2005, σ. 12: «But one also finds Armenian terrorists living in or transiting through Athens and Greek-administrated [sic] Cyprus. It is hard to believe that authorities there were unaware of their activities». Για τον ASALA: Armand Gaspard [Gasparian], *Le combat arménien. Entre terrorisme et utopie (1923-1983)*, Λωζάνη, L'Âge d'homme, 1984 (βλ. ιδίως σ. 84 κ.ε.).

¹³² Paul Watanabe, «Ethnicity and Foreign Policy: Greek-American Activism and the Turkish Arms Ban», *Diasporas in World Politics: The Greeks in Comparative Perspective*, επιμ. Dimitri C. Constanas - Athanassios G. Platias, Λονδίνο, MacMillan Press, 1993, σ. 31-50· πρβλ. Van Coufoudakis, «The Reverse Influence Phenomenon: The Impact of the Greek-American Lobby on the Foreign Policy of Greece», *αυτόθι*, σ. 51-75. Για την οργάνωση από τις τουρκικές κυβερνήσεις φιλοτουρκικές ομάδες πίεσης, τόσο στον πολιτικό όσο και στον ακαδημαϊκό χώρο, και για τις αντιδράσεις των Αρμενο-αμερικανών (μετά το 1965) και των Ελληνο-αμερικανών (μετά το

Το καλοκαίρι του 1987 ανώτατοι αξιωματούχοι του τουρκικού κράτους θα επιχειρήσουν να επιρρίψουν στην Ελλάδα και την Κύπρο την ευθύνη του εξαιρετικά δυσάρεστου για την Άγκυρα ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 18 Ιουνίου 1987, που αναφέρονταν στην αρμενική Γενοκτονία¹³³. Το ψήφισμα, μια από τις σημαντικότερες διεθνείς πράξεις πολιτικής και ηθικής αλληλεγγύης προς τους Αρμενίους στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, υπερψηφίστηκε βέβαια από όλους τους Έλληνες Ευρωβουλευτές, ανεξάρτητα από τη στάση των αντίστοιχων μεγάλων πολιτικών ομάδων του Ευρωκοινοβουλίου¹³⁴. Αλλά η καταδίκη της Τουρκίας στο Στρασβούργο δεν θα πρέπει να προσμετρηθεί στις προθέσεις και –ακόμα λιγότερο– στα επιτεύγματα της ελληνικής διπλωματίας. Ήταν καρπός πολύχρονων προσπαθειών δυτικοευρωπαϊκών κυρίως οργανώσεων, οι οποίες, όντας ιδιαίτερα ευαίσθητες στις συνεχείς παραβιάσεις εκμέρους της Άγκυρας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή στην κατεξακολούθηση παραχάραξη των ιστορικών δεδομένων της αρμενικής Γενοκτονίας του 1915¹³⁵, αγωνίζονταν επί δεκαετίες, από κοινού με τις κατά τόπους αρμενικές Εθνικές Επιτροπές, για την ηθική τουλάχιστον δικαίωση των Αρμενίων. Συγκεκριμένα, οι προσπάθειες άρχισαν το 1981 με την πρόταση ψηφίσματος του Γάλλου Ευρωβουλευτή της Σοσιαλιστικής Ομάδας και τότε (1979-1982) αντιπροέδρου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Gérard Jaquet. Ακολούθησαν ανάλογες, αλληπάλληλες προτάσεις της ίδιας Ομάδας (1983-1985), στην οποία συμμετείχε και ο Έλληνας Ευρωβουλευτής Σπύρος

1974), βλ. τα στοιχεία που παραθέτει ο Spyros Vryonis, Jr., *The Turkish State and History. Clio meets the Grey Wolf*, Θεσσαλονίκη, IMXA, 1991, σ. 89 κ.ε., 95 κ.ε.

¹³³ Σχετικές ανταποκρίσεις από την τουρκική πρωτεύουσα δημοσιεύτηκαν στις εφημ. *Έθνος*, *Ελευθεροτυπία*, *Τα Νέα*, *Η Πρώτη* και *Η Καθημερινή* της 20, 23, 24, 25 και 30 Ιουν. 1987.

¹³⁴ Το κείμενο της απόφασης της 18 Ιουν. 1987 («On a Political Solution to the Armenian Question») στου Israel W. Charny, *Encyclopedia of Genocide*, τόμ. 2, Ιερουσαλήμ, Inst. on the Holocaust and Genocide, 1999, σ. 80-81. Η πλειοψηφία των Συντηρητικών απείχε από ολόκληρη τη διαδικασία, επειδή δεν ήθελε να καταδικάσει την Τουρκία, χωρίς όμως και να έρθει σε αντίθεση με την κοινή γνώμη, που ευνοούσε γενικά το αίτημα των Αρμενίων για την επίσημη αναγνώριση της Γενοκτονίας

¹³⁵ Για τις προσπάθειες της επίσημης τουρκικής ιστοριογραφίας, αλλά και αρκετών πρόθυμων (κυρίως Αμερικανών) συνηγόρων της να αμφισβητήσουν τα τεκμήρια και τη σημασία της αρμενικής Γενοκτονίας, βλ. M. Housepian Dobkin, «What Genocide? What Holocaust? News from Turkey, 1915-1923: A Case Study», *The Armenian Genocide in Perspective*, επιμ. R. G. Hovannisian, New Brunswick, Transaction Books, 1986, σ. 103-109, R. Hovannisian, «The Armenian Genocide and Patterns of Denial», *αυτόθι*, σ. 111-133, Taner Akçam, «The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks», *Dialogue Across an International Divide: Essays Towards a Turkish-Armenian Dialogue*, επιμ. Taner Akçam, Cambridge, MA - Toronto, Zoryan Institute, 2001, σ. 75-101, και τη συλλογή μελετημάτων στο: *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, επιμ. R. G. Hovannisian, Detroit, The Wayne State Univ. Press, 1999. Πρβλ. Vryonis, *ό.π.*, σ. 96-97 και σημ. 9.

Κολοκοτρώνης. Ο Κολοκοτρώνης, πάντως, έθεσε τον Ιούνιο του 1985 και το ζήτημα της ανακήρυξης της 24ης Απριλίου ως ημέρας μνήμης της αρμενικής Γενοκτονίας. Το τελικό ψήφισμα στηρίχτηκε σε εισηγητική έκθεση του Φλαμανδού Ευρωβουλευτή της Ευρωπαϊκής Ελεύθερης Συμμαχίας Jaak Vandemeulebroucke της 3 Απριλίου 1987 και είχε εγκριθεί, μετά από διαβουλεύσεις και επίπονες διαδικασίες, στη συνεδρίαση της Πολιτικής Επιτροπής στις 25 Φεβρουαρίου (με 25 ψήφους υπέρ, 23 κατά και 2 αποχές)¹³⁶. Συνεπώς, η τελική απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου θα πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο των προσπαθειών αυτών, οι οποίες συγκεκριμενοποιήθηκαν κατά κάποιο τρόπο με τις ποικίλες και επανειλημμένες προτάσεις μεμονωμένων Ευρωβουλευτών (μεταξύ των οποίων και ενός Έλληνα). Οι κατηγορίες των Τούρκων για δήθεν αρμενο-κουρδο-ελληνική «ερή συμμαχία» στο Στρασβούργο στηρίχτηκαν στο γεγονός ότι στο τελικό κείμενο της απόφασης προστέθηκαν τροπολογίες με σαφείς αναφορές στην κατοχή της Κύπρου, στις τουρκικές βλέψεις στο Αιγαίο και στις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο τουρκικό Κουρδιστάν¹³⁷.

Η οξύτητα των τουρκικών αντιδράσεων θα πρέπει να αποδοθεί όχι τόσο στις ενδεχόμενες συνέπειες του ψηφίσματος στην καθαυτό εξέλιξη του αρμενικού και του κουρδικού ζητήματος, όσο στον φόβο της Άγκυρας μήπως το προηγούμενο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ευόδωνε και τις ανάλογες προσπάθειες των Αρμενίων να εξασφαλίσουν απόφαση της αμερικανικής Γερουσίας και του Κογκρέσου, που θα καθιέρωνε και στις ΗΠΑ την 24 Απριλίου ως ημέρα μνήμης των θυμάτων της Γενοκτονίας του 1915· και το γεγονός αυτό θα προκαλούσε πιθανότατα παρόμοιες και αλυσιδωτές αποφάσεις και άλλων Κοινοβουλίων του κόσμου¹³⁸. Αλλά σημαντικότερη ήταν η νέα απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 28^{ης} Φεβρουαρίου 2002, η οποία, επαλαμβάνοντας τις θέσεις της 18^{ης} Ιουνίου 1987, πρόσθετε στις υποχρεώσεις της Άγκυρας για την υποψηφιότητά της να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την αναγνώριση της (αρμενικής) Γενοκτονίας¹³⁹.

¹³⁶ Οι προτάσεις, η άποψη της Πολιτικής Επιτροπής, αποσπάσματα των συνοδευτικών εγγράφων και το κείμενο της έκθεσης στο: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Έγγραφο συνεδρίασης, 15 Απριλίου 1987*, Σειρά Α', έγγρ. Α2-33/87/Μέρος Α', σ. 3, 5, 8-13, Μέρος Β' και Γ', σ. 5-33.

¹³⁷ Βλ. απόσπασμα από το τελικό κείμενο του ψηφίσματος στην εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 22 Ιουν. 1987.

¹³⁸ Πρβλ. εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 26 Ιουν. 1987. Για τις προσπάθειες αυτές (που είχαν ενταχθεί την άνοιξη του 1985 και επαναλήφθηκαν επίσης το Φεβρουάριο του 1990): Vryonis, *The Turkish State*, σ. 121-131 (όπου αναφορά και στις αποτελεσματικές αντιδράσεις του φιλοτουρκικού lobby).

¹³⁹ Karen E. Smith, *Genocide and the Europeans*, Νέα Υόρκη, Cambridge Univ. Press, 2010, σ. 60-61.

Οι αρμενικές κινητοποιήσεις στο εσωτερικό της Ελλάδας και στη Διασπορά αποτέλεσαν πρότυπο και για την προβολή σε πολιτικό επίπεδο ενός ακόμα ανάλογου ζητήματος, που ως τότε είχε μείνει μάλλον περιθωριοποιημένο: τους διωγμούς και τις σφαγές των Ελλήνων του Πόντου στα 1916-1922. Πρώτο επίτευγμα των Ποντίων ήταν η ομόφωνη ψήφιση στην ελληνική Βουλή, τον Φεβρουάριο του 1994, ειδικού νόμου που καθιέρωνε την 19η Μαΐου ως ημέρα μνήμης για τα θύματα της γενοκτονίας του ποντιακού Ελληνισμού. Λειτουργώντας αμοιβαία ο νόμος αυτός άνοιξε επιτέλους το δρόμο και στην αρκετά καθυστερημένη αναγνώριση της αρμενικής γενοκτονίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο, τον Απρίλιο του 1996, και την καθιέρωση της 24ης Απριλίου ως «Ημέρας Μνήμης της Γενοκτονίας των Αρμενίων από την Τουρκία»¹⁴⁰. Τέλος, μετά από παρεμβάσεις των σωματείων και των βουλευτών που εκπροσωπούσαν τους πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης και της υπόλοιπης Μικράς Ασίας (ιδιαίτερα της Ιωνίας), η Βουλή ψήφισε τον Οκτώβριο του 1998 έναν ακόμα νόμο, που καθιέρωνε την 14η Σεπτεμβρίου (την ημέρα της καταστροφής της Σμύρνης) ως ημέρα μνήμης της γενοκτονίας του συνολικού μικρασιατικού Ελληνισμού. Αλλά η επικύρωση της απόφαση αυτής αναβλήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, με ιστορικά και νομικά και πάλι επιχειρήματα (αν δηλαδή η περίπτωση της καταστροφής των Ελλήνων της Μικράς Ασίας στο τέλος του Μεγάλου Πολέμου στοιχειοθετεί το έγκλημα της γενοκτονίας). Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσηκωθεί σάλος μεταξύ όλων σχεδόν των προσφυγικών οργανώσεων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Διασπορά, οι οποίες απέδωσαν την απόφαση της αναβολής στις πολιτικές επιλογές του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών ή ακόμα και σε ενδοτισμό της Αθήνας στις πιέσεις της Άγκυρας¹⁴¹.

Κάτω από το παραδοσιακό από τη δεκαετία του 1920 καθεστώς εξάρτησης της Αρμενικής Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας (ΑΣΣΔ) από τη Μόσχα οι οποιοσδήποτε προσπάθειες ελληνο-αρμενικής συνεργασίας δεν ήταν δυνατό παρά να διαθλώνται αναγκαστικά μέσα από το πλέγμα των ελληνοσοβιετικών διπλωματικών σχέσεων. Οι επιταχυνόμενες ριζικές αλλαγές, που σημειώθηκαν στα μετασοβιετικά κράτη ενέταξαν αναμφίβολα την ελληνο-αρμενική διασύνδεση σε νέα φάση, κατά την οποία επενεργούν πλέον επιπρόσθετοι, στα προϋπάρχοντα ιστορικά δεδομένα, γεωπολιτικοί και γεω-οικονομικοί παράγοντες. Και πραγματικά: η κατάρρευση του σοβιετικού κρατικού και κοινωνικού συστήματος και η

¹⁴⁰ Η απόφαση της Βουλής (αριθ. 2397/25-4-1996) επικυρώθηκε με το Π.Δ. αριθ. 162 (10 Ιουνίου): *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αριθ. 144 (7 Ιουλ. 1997).

¹⁴¹ Ι. Κ. Χασιώτης, «Οι επιπτώσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη νεοελληνική πολιτική ιδεολογία», *Στις αμμουδιές του Ομήρου. Homenaje a la Profesora Olga Omatos*, επιμ. Javier Alonso Aldama, Cirilo García Román, Idoia Mamolar Sánchez, Vitoria, Universidad del País Vasco, χ.χ. [2007], σ. 362-363 και σημ. 29.

χειραφέτηση της πρώην ΑΣΣΔ, στις 21 Σεπτεμβρίου 1991, μείωσαν εντυπωσιακά τη χρόνια ελληνική επιφυλακτικότητα· η Ελλάδα ήταν μια από τις πρώτες χώρες που έσπευσαν να αναγνωρίσουν την ανεξαρτησία της Αρμενίας στις 31 Δεκεμβρίου 1991. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, τα δείγματα της ελληνικής επιφυλακτικότητας δεν είχαν ακόμα εξαφανιστεί εντελώς. Η εξωτερική πολιτική της Αθήνας έναντι του Εριβάν εξαρτιόταν για ένα διάστημα από τις θεσμοποιημένες από το παρελθόν και τις αστάθμητες ακόμα πολιτικές «εσωτερικές σχέσεις» ανάμεσα στις πρώην Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες της ΕΣΣΔ. Μεσοπρόθεσμα τουλάχιστον, ώσπου η δυτικοευρωπαϊκή επιρροή να φτάσει και να εδραιωθεί στην περιοχή, το ειδικό βάρος της Ρωσικής Ομοσπονδίας αντιστάθμιζε την έλλειψη ενός αποκρυσταλλωμένου συστήματος συλλογικής ασφάλειας στην Υπερκαυκασία. Το γεγονός αυτό έκανε τους Έλληνες να παρακολουθούν, με ασυνήθιστη για τις διπλωματικές τους παραδόσεις προσοχή, τις νέες εϋθραυστες ισορροπίες ανάμεσα στη Γεωργία, την Αρμενία και το Αζερμπαϊτζάν, όταν και οι τρεις γειτονικές χώρες άρχισαν να κόβουν τον ομφάλιο λώρο που τους έδενε επί δεκαετίες με τη Μόσχα. Όπως ήταν επόμενο, την Ελλάδα την ενδιέφεραν οι εξελίξεις που αφορούσαν την Αρμενία και ειδικότερα εκείνες που έδειχναν τις δυνατότητες του Εριβάν να ξεπεράσει τα παλαιότερα προβλήματά του όχι τόσο με την Τιφλίδα, όσο, κυρίως, με το Μπακού¹⁴². Από το άλλο μέρος, η αιματηρή αντιπαράθεση (1988-1994) για την κυριαρχία στο Karabakh (Artsakh), μολοντί έβαζε εύλογα την Ελλάδα στο πλευρό των Αρμενίων (οι Τούρκοι είχαν πάρει ευθύς εξαρχής το μέρος των Αζερμπαϊτζανών)¹⁴³, δεν έσβησε κάποιους φόβους της Αθήνας, μήπως η εκκρεμότητα του ζητήματος διασυνδεθεί, έμμεσα τουλάχιστον, με την όξυνση ευαίσθητων για τις «εσωτερικές» βαλκανικές ισορροπίες καταστάσεων (όπως π.χ. αυτών που ση-

¹⁴² Η γλαφυρή αφήγηση του Λεωνίδα Θ. Χρυσανθόπουλου, *Το χρονικό του Καυκάσου. Κρατική συγκρότηση και διπλωματία στην Αρμενία, 1993-1994*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004, για την κρίσιμη περίοδο της θητείας του ως πρώτου Έλληνα πρεσβευτή (και εκπροσώπου, για ένα διάστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης) στη μετασοβιετική Αρμενική Δημοκρατία, περιέχει οξυδερκείς και νηφάλιες εκτιμήσεις για τους παράγοντες που επηρεάζουν τη θέση της Ελλάδος στους εθνικούς ανταγωνισμούς της Υπερκαυκασίας. Τις επιμέρους ιστορικές σχέσεις του Εριβάν με τους γειτονές του εξετάζουν οι Stephen F. Jones, «Georgian-Armenian Relations in 1918-20 and 1991-94: A Comparison», *AR*, 46/1-4 (1993), σ. 57-77, και Nora Dudwick, «Armenian-Azerbaijani Relations and Karabagh: History, Memory, and Politics», *αυτόθι*, σ. 79-92.

¹⁴³ Τα δημοσιεύματα για το πρόβλημα του Καραμπάγ είναι πολλά· για μια σχετικά ψύχραιμη προσέγγιση, ιδιαίτερα σε όσα αφορούν την εμπλοκή της Τουρκίας, βλ. Michael P. Croissant, *The Armenia-Azerbaijan Conflict. Causes and Implications*, Westport CT, Praeger, 1998, σ. 68 κ.ε., 80 κ.ε., και Heiko Krüger, *The Nagorno-Karabakh Conflict. A Legal Analysis*, Χιδελβέργη-Βερολίνο, Springer, 2010, σ. 41 κ.ε. Πρβλ. Vicken Cheterian, *War and Peace in the Caucasus. Ethnic Conflict and New Geopolitics*, Columbia Univ. Press, 2008, σ. 52-53, 87 κ.ε., και Χρυσανθόπουλος, *ό.π.*, σ. 42-43 και *passim*.

μειώθηκαν στο Κοσσυφοπέδι). Νομίζω ότι εκεί ίσως θα πρέπει να αναζητηθεί και μια ανομολόγητη επίσκεψη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στην Υπερκαυκάσια, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του Εριβάν με το Μπακού¹⁴⁴.

Στο μεταξύ, οι συνθήκες άλλαξαν δραστικά και τον ρόλο που είχε παλαιότερα η αρμενική Διασπορά στη διαμόρφωση της πολιτικής των «δεύτερων πατρίδων» τους προς τη Δημοκρατία της Αρμενίας. Έτσι, και οι ιθύνοντες των αρμενικών κοινοτήτων της Ελλάδας, που άλλοτε ήταν συχνά διστακτικοί στη στήριξη της σοβιετοποιημένης Αρμενίας, ανέλαβαν (με αρκετή επιτυχία, όπως αποδείχτηκε) μια σειρά πρωτοβουλιών που ευνόησαν τους διπλωματικούς δεσμούς της Αθήνας με το Εριβάν. Φυσικά, στα χρόνια που ακολούθησαν την πλήρη ανεξαρτητοποίηση της Αρμενίας, η ελληνο-αρμενική προσέγγιση πέρασε αναπόφευκτα από τη σφαίρα των πρωτοβουλιών της Διασποράς στο πεδίο των επίσημων διακρατικών σχέσεων. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, οι διμερείς ελληνο-αρμενικές συνεννοήσεις έκλεισαν στις 20 Ιανουαρίου 1992 και στις 25 Μαΐου 1993 με την υπογραφή διαδοχικών συμφωνιών σε ποικίλους τομείς: στην ενεργειακή πολιτική και, κυρίως, στην οικονομική, εμπορική, πολιτιστική, εκπαιδευτική και στρατιωτική συνεργασία¹⁴⁵.

Όσα έγιναν κατά την τελευταία εικοσαετία ανάμεσα στην Αρμενία και την Ελλάδα δείχνουν ότι οι δυο χώρες άρχισαν πλέον να ανασχεδιάζουν το πλαίσιο της συνεργασίας τους. Από τη μεθοδολογία επίσης που ακολουθήθηκε στη μετασοβιετική προσέγγισή τους φαίνεται ότι και οι δυο πλευρές έλαβαν υπόψη όχι μόνο τον ρόλο που παίζουν ακόμα η Ρωσία, η Τουρκία και το Ιράν (χώρες που αναπόφευκτα θα συνεχίσουν να επηρεάζουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο το γεωπολιτικό τοπίο της ευρύτερης περιοχής), αλλά και τους νέους παράγοντες που αναδύθηκαν μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ και, ακόμα περισσότερο, μετά τη γρήγορη επέκταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τα ανατολικά (μεταξύ 2004 και 2007)¹⁴⁶. Στο μεταξύ, η ελληνο-αρμενική συνεργασία άρχισε να αποκτά επιπρόσθετα και εξειδικευμένη σημασία, όταν συνδυάστηκε με την είσοδο των δυο χωρών στους ίδιους διεθνείς οργανισμούς. Δεν είναι ασφαλώς συμπτωματικό ότι η Ελλάδα σταθερά υποστηρί-

¹⁴⁴ Χρυσανθόπουλος, *ό.π.*, σ. 51 κ.ε. Η Ελλάδα, πάντως, δεν παρέλειψε εύλογα να αναπτύξει (από το 1992) και τις διπλωματικές της σχέσεις με το Αζερμπαϊτζάν, υπογράφοντας από το 1994 και εξής αρκετές διμερείς συμφωνίες και μνημόνια συνεργασίας, ιδιαίτερα στον ενεργειακό τομέα.

¹⁴⁵ Για τις πρώτες συνομιλίες: Χρυσανθόπουλος, *ό.π.*, 47 κ.ε., 78-80, 87-88, 91-92. Με βάση τις συμφωνίες συνεργασίας στον στρατιωτικό τομέα (από τον Ιούνιο του 1996) αρκετοί Αρμένιοι αξιωματικοί εκπαιδεύονται σε ελληνικές στρατιωτικές σχολές: Ramazian, *Hay-hunakan*, σ. 244.

¹⁴⁶ Βλ. π.χ. Croissant, *ό.π.*, σ. 60 κ.ε., 131 κ.ε. Πρβλ. Joseph A. Kechichian, «Armenian Foreign Policy: Patterns and Prospects», *AR*, 46/1-4 (1993), σ. 148 κ.ε.

ζει όλα τα κοινοτικά προγράμματα που αποβλέπουν στην παραπέρα ανάπτυξη των δεσμών ανάμεσα στην Αρμενία και την Ευρωπαϊκή Ένωση· ούτε είναι τυχαίο ότι μετά τη συμμετοχή τους στον *Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας της Μαύρης Θάλασσας*, από το 1999 και εξής, οι διμερείς τους σχέσεις άρχισαν να εμφανίζουν ουσιώδη ανάπτυξη σε πολλούς τομείς, από την οικονομία και την τεχνολογία ως τις τηλεπικοινωνίες. Είναι περιττό βέβαια να υπογραμμίσει κανείς ότι η μακροβιότητα αυτής της ευοίωνης εξέλιξης προϋποθέτει ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική θα διευρύνει θαρραλέα τους ορίζοντές της με βάση τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται σταδιακά σε όλο και μεγαλύτερους χώρους του γεωπολιτικού και γεω-οικονομικού της περιβάλλοντος. Η έκταση, πάντως, αυτής της διεύρυνσης και, ακόμα περισσότερο, οι όροι που απαιτούνται για την πραγματοποίησή της είναι εξαιρετικά περίπλοκα ζητήματα που δεν ανήκουν μάλλον στην αρμοδιότητα του ιστορικού ή τουλάχιστον του συντάκτη της εργασίας αυτής.

ESTUDIOS NEOGRIEGOS
REVISTA CIENTIFICA DE LA
SOCIEDAD HISPANICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

SUMARIO

Editorial.....	7
Τα κύρια ονόματα προσώπων και οι ταυτίσεις τους στο <i>Διγενή Ακρίτη</i> (χρ. Escorial): Αναλυτικός πίνακας; <i>Ιωάννης Κιορίδης</i>	9-21
Ιούστος Γλυκός, ένας ποιητής-φάντασμα: το <i>Πένθος θανάτου</i> έργο του Μ. Φαλιέρου <i>Günther S. Henrich</i>	23-36
Dos viajeros polacos en la isla de Creta: M. K. Radziwiłł y M. Czermiński <i>Manuel Serrano</i>	37-64
Estudio de las nacionalidades balcánicas a través de la visión del diplomático español Enrique Dupuy de Lôme; <i>Dimitris Miguel Morfakidis Motos</i>	65-86
Ιστορική παράδοση και πολιτικός ρεαλισμός: Η ελληνική πολιτική εναντί του αρμενικού ζητήματος (1876-1996); <i>Ιωάννης Κ. Χασιώτης</i>	87-131
Βυζαντινισμός και φυλή: Κ. Π. Καβάφης, Τ. Κ. Παπατσώνης, Λίνος Πολίτης <i>Δημήτρης Κόκορης</i>	133-144
Canciones y cantores en la <i>Odisea</i> de Kazantzakis <i>Helena González-Vaquero</i>	145-161
La condición humana en Elytis; <i>José Ramón Arana Marcos</i>	163-175
Από την αλληλογραφία του Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινού <i>Θεοδόσης Πυλαρινός</i>	177-185
Τα τοπία ως δείκτες προσωπικού χρόνου στο λογοτεχνικό έργο του Αντρέα Φραγκιά <i>Αλκησις Σουλογιάννη</i>	187-190
Actualización bibliográfica sobre la filmografía de Michael Cacoyannis <i>Alejandro Valverde García</i>	191-206
Recensiones.....	207
José Soto Chica, <i>Bizancio y los Sasánidas. De la lucha por el Oriente a las conquistas árabes (565-642)</i> (M. I. Cabrera Ramos) - Margarita Vallejo Gírvés, <i>Hispania y Bizancio. una relación desconocida</i> (M. I. Cabrera Ramos) - Josep Esquerrà Nonell, <i>Spania (552-624): Límite de la Ecúmene</i> (D. Hernández) - Konstandinos P. Kavafis, <i>Esborranyis i poemes inacabats</i> (E. Marcos) - Eusebi Ayensa, <i>D'una nova llum. Carles Riba i la literatura grega moderna</i> (E. Marcos) - Nikos Kavadias, <i>Li i altres relats</i> (E. Marcos) - Κώστας Κουτσορέλης, <i>Κ.Π. Καβάφης</i> (Γ. Βαρθαλίτης) - Mitsos Alexandrópulos, <i>Relatos</i> (V. Martínez Cárceles) - Patrick Leigh-Fermor, <i>Roumeli: viajes por el norte de Grecia</i> (A. Morales Ortiz) - Artemis Cooper, <i>Patrick Leigh Fermor</i> (A. Morales Ortiz) - Dolores Payás, <i>Drink time. En compañía de Patrick Leigh Fermor</i> (A. Morales Ortiz).....	233
Reseñas de Actividades.....	233
Ciclo conferencias <i>Miradas sobre Grecia</i> , Universidad de Murcia (C. Martínez Campillo) - Homenaje Profesora Stavrianopoulou, Universidad Complutense (P. González Serrano) - Congreso SHEN, Valencia (F. Morcillo) - Necrológica Alexiou (M. Serrano) - Presentación revista Frear (V. López Recio) - Presentación Colección Romiosyne (J. J. Tejero) - En recuerdo de Angelopoulos (A. Ντελλής)	
Normas de Redacción.....	

Título abreviado: *Estud. Neogriegos*

2013, Número 15

ISSN: 1137-7003

Depósito Legal: GR. 82-97